

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TURFAN BÖLGESİ'NDEKİ ESKİ UYGUR
METİNLERİNE GÖRE ESKİ UYGURLARDA
KÜLTÜREL HAYAT

Elif YILMAZ
2501181799

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. KÜRŞAT YILDIRIM
İstanbul 2022

ÖZ

TURFAN BÖLGESİ'NDEKİ ESKİ UYGUR METİNLERİNE GÖRE ESKİ UYGURLARDA KÜLTÜREL HAYAT

Elif Yılmaz

Turfan Bölgesi'ndeki Uygur metinleri, Uygurların İslamiyet'ten önceki kültürlerine dair birincil kaynakların başında gelmektedir. Bu kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalar genelde belirli belgeler ve alanlar hakkında yapılmıştır. Bu çalışmada ise eski Uygurların günlük yaşamlarına dair kendilerinin yazdıkları bilgiler incelenmiş ve Çin kaynakları ile arkeolojik verilerle karşılaştırılmıştır.

Tez çalışmamızda günlük hayata dair Uygur belgeleri kullanılmakla birlikte çeşitli Uygurca Budist dualar, Nesturi Uygurların düğün metninden bir örnek, Uygurların Turfan bölgesine geldiği zamanlara ait Uygur kağanının yazdığı resmi belge ve çeşitli sözleşmeler yer almaktadır. Konu çeşitliliğinin ve dua metinlerinin dâhil edilmesiyle Uygurların aynı zamanlarda farklı dini inançlara sahip olmalarının Uygur kültürüne yansımaları ve eski Türk kültürünün Uygur belgelerindeki devamlılığı da tezimizin kapsamını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uygur, yerleşim, ekonomi, günlük hayat, müzik.

ABSTRACT

THE CULTURAL LIFE OF THE ANCIENT UYGHURS ACCORDING TO THE ANCIENT UYGHUR TEXTS IN THE TURFAN REGION

Elif Yılmaz

In the Turfan region ancient Uyghur texts are one of the primary sources about the cultures of Uyghurs before Islam. Studies conducted on these resources are usually conducted on specific documents and areas. In this study, the information written by the ancient Uyghurs about their daily lives was examined and compared with Chinese sources and archaeological data.

Although Uyghur civil documents are mainly used in our thesis study, various Uyghur Buddhist prayers, an example of the wedding text of Nesturi Uyghurs, an official document written by the Uyghur khan from the time Uyghurs arrived in the Turfan Region, and various contracts are included.

Keywords: Uyghur, settlement, economy, daily life, art.

ÖNSÖZ

Tezimizde, eski Uygurların şehirleri, yerleşim kültürü, dini mekanları, ekonomik faaliyetleri, ticaret, tarım ürünleri, hayvancılık, yiyecek içecek kültürleri, giyim kuşamları, kutlama ve müzikleri hakkındaki bilgiler; ana kaynaklar ile yerli ve yabancı araştırma eserlerden faydalanarak yazılmıştır. Turfan bölgesindeki Uygur metinleri üzerine Türkçe, Almanca ve İngilizce eserler çoğunluktadır. Biz de bu dillerde yazılmış araştırma eserlerine başvurduk.

Uygur çalışmaları siyasi, askeri, dini, edebi veya hukuk metinlerinin biri veya birkaçı üzerine yoğunlaşmıştır. Biz bu tezde farklı konulardaki belgeleri ele alarak onların kapsayıcı olmasını sağlayıp eski Uygur belgelerini inceledik. Elde edilen bilgiler sınıflandırılmış ve araştırmacıya bu şekilde sunulmuştur.

Tezimizde yazılı belgeler dışında görsel kaynaklara da yer verilmiştir. Nitekim Uygurlarda resim ve minyatür sanatı gelişmişti.

Turfan bölgesindeki Uygur metinlerinin birbirinden farklı konulardan oluşması çalışmamızda konu bütünlüğünü sağlarken karşılaştığımız en büyük zorluklardan biriydi.

Genel Türk Tarihi alanında akademik kariyerime başladığımdan bu yana her daim yanımda olan bölümdeki hocalarıma, bana eski Uygur alfabesini okuyup yazmayı öğreten lisans hocalarıma, tez konusunu belirlerken ve yazarken bana her daim sabır ve yol gösteren kıymetli danışmanım Doç. Dr. Kürşat Yıldırım hocama ve maddi ve manevi tüm zorluklarda beni yalnız bırakmayan aileme çok teşekkür ederim.

Elif YILMAZ

İstanbul 2022

KISALTMALAR

Ad: Evlat edinme belgeleri

a.g.e.: Adı geçen eser

BT: Berliner Turfan Texte

DLT: Divanü Lugat'it-Türk

E1: Budist Uygur dua metni (Ernstegen 1)

E2: Dua metni (Ernstegen 2)

Em: Serbest bırakma belgeleri

EUN: Yeni Yıl dua metni (Ein Uigurischer Neujahrssegen)

Ex: Değişim belgeleri

Hochz: Hristiyan düğün duası (Ein Hochzeitsegen uigurischer Christen)

Lo: Kredi/ borç sözleşmeleri

Māngi B.: Budist dua metni (Māngi Bulzun!-Ein weiterer Neujahrssegen)

Man.: Manihaica

Maytr.: Maytrisimit

Mi: Çeşitli konulardaki ticaret belgeleri

Pl: Rehin belgeleri

RH: Kira belgeleri

s.: Sayfa

Sa: Satış belgeleri

SUK: Uygur Sivil Belgeleri (Sammlung Uigurischer Kontrakte)

TT: Türkische Turfan Texte

WP: Vasiyetname belgeleri

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ VE KAYNAKLAR	1

BİRİNCİ BÖLÜM UYGUR SİYASİ TARİHİ

1.1. Uyğur Adı.....	8
1.2. Ötüken Uyğur Devleti.....	9
1.3. Gansu Uyğurları.....	12
1.4. Turfan Uyğur Devleti	13

İKİNCİ BÖLÜM YERLEŞİM KÜLTÜRÜ (İÇ VE DIŞ MEKÂNLAR)

2. 1. Turfan Uyğurları'nın Şehirleri	16
2.1.1. Koço/Қараһоса(Қарақоço)/ Gaochang	18
2.1.2. Beşbalık.....	21
2.1.3. Lükçün	22

2.2. Turfan Uygur Evleri	25
2.3. Diğer Mekanlar.....	31
2.3.1. Çadır ve Kulübeler.....	31
2.3.2. Dinî Mekânlar.....	33
2.3.3. Mezarlıklar	35
2.3.4. Mekân ve Bahçe Sınırları.....	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK FAALİYETLER

3.1. Tarım Alanları	38
3.2. Tarım Ürünleri.....	41
3.3. Tarım Ürünlerinin Saklandığı Yerler	43
3.4. Su Kaynakları	44
3.5. Hayvancılık	46
3.5.1. Tarımda Kullanılan Hayvanlar.....	47
3.5.2. Tarım Dışında Hayvanlar.....	48
3.5.3. Avcılık.....	48
3.6. Ticaret	53

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YİYECEK İÇECEK KÜLTÜRÜ

4.1. Hayvansal Gıdalar	55
4.2. Yemekler	56

4.3. Yiyecekler İçin Kullanılan Eşyalar	57
4.4. İçecekler	60

BEŞİNCİ BÖLÜM

GİYİM KUŞAM

5.1. Kumaşlar	63
5.2. Alt ve Üst Giyim	64

ALTINCI BÖLÜM

KUTLAMALAR, TÖRENLER VE MÜZİK

6.1. Yaşı kün (Yeni Gün) Yeni Yıl ve Bereket Kutlamaları	68
6.2. Düğün Kutlamaları	69
6.3. Müzik	70

SONUÇ	72
--------------------	-----------

KAYNAKÇA	74
-----------------------	-----------

GİRİŞ VE KAYNAKLAR

1. GİRİŞ

Kültür, toplumsal bir varlık olan insanın ürettiği ve kullandığı her şeyi kapsamaktadır. Etimolojik açıdan baktığımızda kültür sözcüğünün “işlemek, onarmak, düzenlemek, ekip biçmek” anlamındaki Latince *colore* kökeninden geldiği; *cultura* şeklindeki versiyonuyla tarıma dair etkinlikler anlamında kullanıldığı tespit edilmektedir¹. “Toprağı işlemek, tarım ürünü elde etmek” gibi temel anlamlarından 18. yüzyılın sonlarına doğru bireye ait özelliklerle birlikte toplumlar için de kültür kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Böylece toplumların düşünceleri, duyguları, sanatsal ve bilimsel faaliyetleri kültürlerini oluşturmaktadır².

Türk tarihi, diğer milletlerin tarihinden farklı gelişmiştir. Uygur tarihi üzerine çalışmalar yapan Gülçin Çandarlıoğlu’na göre “Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Türkistan tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir”³. Uygurların kültürel ve sosyal hayattaki gelişimini Ögel üç dönemde inceler: 1. Göktürk idaresinde, 2. Ötüken Uygur Kağanlığı, 3. Orhun’dan ayrılıp güneye yerleştikleri dönem⁴.

Türk kültürü ve dünya medeniyetine çok büyük katkıda bulunmuş Uygurlar hakkında bugüne kadar birçok araştırma yapılmıştır. Tezimizde eski Uygur belgeleri dikkatle incelenmiş ve Uygur kültürüne dair bilgiler günlük hayata uygunluk açısından değerlendirilmiş ve elde edilen bilgiler sınıflandırma yöntemiyle bir araya getirilmiştir.

Uygur kültürü denilince akla; yemeklerden, renkli kıyafetlere, çeşitli dinlere ait metinlerden resim sanatına, müzik ve dansa kadar birçok konu gelmektedir. Uygurların uzun tarihine bağlı olarak kültürlerinin ayrıntılı incelenmesi de ulaşılan tarihi ve arkeolojik

¹İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, 16. Basım, İstanbul, 1997, s.15; Doğan Özlem, **Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi**, Notos Kitap, 3. Basım, İstanbul, 2019, s.158-163.

²Doğan Özlem, **a.g.e.**, s.159. Batı dillerindeki kültürün anlam değişimi için ayrıca bakınız: A. L. Kroeber, Clyde Kluckhohn, **Culture A Critical Review of Concepts And Definitions**, Cambridge, Massachusetts, U.S.A. Published By The Museum 1952, s.9-37; Peter Burke, **Kültür Tarihi**, Çeviren: Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s.9-20; Raymond Williams, **Anahtar Sözcükler**, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2018, s.105-112.

³Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2019, s.IX.

⁴Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1-9, Kültür Bakanlığı, 4. Baskı, Ankara, 2000, Cilt: 7, s.339.

belgelere bağlıdır. Bu çalışmada Turfan bölgesindeki İslam öncesi kaleme alınan Uygurca metinler incelendiğinden dolayı bu Uygurlar için eski Uygurlar terimi kullanılmıştır.

2. KAYNAKLAR

Ana Kaynaklar

Türkische Turfan-Texte: Willi Bang ve A. von Gabain ile birlikte 1929'dan itibaren eski Uygurca belgeler; Reşit Rahmeti Arat, Werner Winter gibi bilim insanlarının da katkıları ile 10 cilt halinde yayınlanmıştır.

Berliner Turfan Texte: İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yavaşlayan Uygur çalışmaları 1970'lerden itibaren hız kazanmaya başlayarak Berliner Turfan Texte serisi ile günümüzde de devam etmektedir. Tez çalışmamızda bu serinin Márton Vér⁵ tarafından hazırlanan 43. ve Takao Moriyasu⁶ tarafından hazırlanan 46. ciltlerini kullandık. 43. ciltte Moğol dönemi'ndeki posta sistemine dair Uygurca belgeler yer alırken, 46. ciltte ise Uygurların hayatına dair bilgiler edinebileceğimiz çeşitli konularda mektuplar yer almaktadır.

Ernstegen (1): Peter Zieme tarafından 1975 yılında Budist Uygurların bereket için yaptıkları duanın yer aldığı bir çalışmadır. Aynı zamanda tarımın nasıl yapıldığı, tohumların ekim ve işlenme süreci gibi ayrıntıların verilmiş olması da önemlidir⁷.

Ein Hochzeitsegen uigurischer Christen: Hristiyan Uygurlara ait bir düğün metni olan bu belge, 1981 yılında Peter Zieme tarafından yayımlanmıştır. Çeşitli müzik aletleri ve düğün gelenekleri açısından bilgiler yer almaktadır⁸.

Ein Uigurischer Neujahrsegen: Peter Zieme'nin 1984 yılında yayımladığı yeni yıl bereketi ile ilgili dua metni, ele aldığımız diğer bereket metinleri gibi nazım şeklinde ve kursif

⁵ Márton Vér, **Old Uyghur Documents Concerning The Postal System of The Mongol Empire**, Berliner Turfan Texte XLIII, Brepols Publishers n.v., Turnhout, Belgium, 2019.

⁶ Takao Moriyasu, **Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road**, Berliner Turfan Texte XLVI, Brepols Publishers n.v., Turnhout, Belgium, 2019.

⁷ Peter Zieme, "Ein uigurischer Erntesege", **Altorientalische Festschriften**, 3, 1975, s.109-143.

⁸ Peter Zieme, "Ein Hochzeitsegen uigurischer Christen", (Band 14) **Scholia Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern** Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1981.

yazı ile kaleme alınmıştır. Özlem Ayazlı tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan şekli tezde kullanılmıştır⁹.

Mängi Bulzun!- Ein weiterer Neujahrssegen: 1986 yılında Peter Zieme tarafından yayımlanan yeni yıl metnidir. Budist Uygurların kaleme aldığı bu metin de Türk kültür tarihinin günümüze ulaşan en eski kelimelerini barındırması açısından çalışmamıza dahil edilmiştir¹⁰.

Ernstegen (2): 1989’da Peter Zieme ile A. Molnár’ın birlikte yayımladığı çalışmada tıpkı Ernstegen1’deki gibi Uygurların tarım ve hasat konusundaki gelişmişliklerini gösteren dua metnidir¹¹. Metnin sonunda ziyafetin tarifi de söz konudur¹².

Sammlung Uigurischer Kontrakte: Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu ile Nobuo Yamada’nın editörlüğünde 1993’te 3 cilt olarak yayımlanan bu çalışmada konularına göre sınıflandırılmış 160 eski Uygurca hukuk belgesi yer almaktadır¹³.

Mainz 354: Zieme tarafından 10. veya 11. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen ve Beşbalık’taki Budist bir törene dair Uygur kağanı tarafından verilen emirleri içeren bir yarlığ olan bu metin, Beşbalık dışında Solmi’nin da önemli olduğu ve Uygur kağanının şehir inşa ve tamir işlerine verdiği önemi gösteren resmi bir belgedir. Dr. Şaban Doğan tarafından Türkçeye aktarılmıştır¹⁴.

İrk Bitig: Talat Tekin’in yayına hazırladığı Göktürk harfli Uygurca fal kitabı olan bu eser, Uygurların ve Göktürklerin ortak kültürünü yansıtan belgelerden biridir¹⁵.

Huastuanift: Maniheizt Uygurların tövbe dualarından biridir. Maniheizm’e dair bilgiler verilmektedir. Uygurların kültürüne Manihaizm’in etkisi bahsinde önemlidir¹⁶.

Maytrisimit: Sanktritçe “Burkan Maytrı ile Buluşma” anlamına gelen bu metinde gelecekte dünyayı yönetecek olan Buda Maytrı hakkında olup dram tarzında yazılmıştır.

⁹ Özlem Ayazlı, **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Söz Varlığı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s.30-31.

¹⁰ Peter Zieme, “Mängi Bulzun!- Ein Weiterer Neujahrssegen”, **Türk Kültürü Araştırmaları Emel Esin’e Armağan’dan Ayrı Basım**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.

¹¹ Ayazlı, **a.g.e.**, s.26-30.

¹² Peter Zieme ve Ádám Molnár, “Ein weiterer uigurischer Ernstegen”, **Altorientalische Forschungen**, 16:1, 1989.

¹³ Nobuo Yamada, **Sammlung uigurischer Kontrakte**, Yayına Hazırlayanlar: Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme ve Takao Moriyasu, Band 1-3, Osaka, 1993.

¹⁴ Peter Zieme, “Ordo Uluş, Solmi ve Beşbalık”, Çeviren: Şaban Doğan, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Güz 2012, Cilt: 12, Yıl: 12, Sayı:2, s.199-214.

¹⁵ Talat Tekin, **İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

¹⁶ Betül Özbay, **Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Çeviri olan bu eser, Uygurca “körünç” şeklinde yazılmış olması, bu metnin müzik eşliğinde rahiplerin okuduğu veya anlattığı bir dram olduğunu göstermektedir. Ayrıca kağıda yazılı en eski Türkçe sözcükler de bu metinde yer almaktadır. Bu açıdan hem Uygur hem genel anlamda Türk kültürüne dair önemli bilgiler içermektedir¹⁷.

Manihaica: İlk olarak A. von Le Coq tarafından 1912’de yayımlanan Uygurca Manihaizm’e ait metinler, 1919 ve 1922’de toplam üç ciltte toplanmıştır¹⁸. Daha sonra Türkische Turfan Texte serisinde yeinden okunarak yayımlanmıştır.

Kaşgarlı Mahmut’un **Divanü Lügat’it-Türk** (DLT)¹⁹ adlı eseri, 11.yüzyıla ait Türkçenin bilinen en eski sözlüğü olmakla Uygurlara dair bilgiler de vermektedir. Bundan başka Mağrifet Kemal Yunusoğlu’nun **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**²⁰, Çin’in Ming Devleti zamanında Çin sarayının Tercüme bürosu tarafından hazırlanmış tarihi bir sözlüktür.

Eski Uygur Belgeleri Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Radloff²¹ ile 19. yüzyıldan itibaren başlayan Uygur hukuk belgeleri yayımları ve çalışmaları Le Coq ve Malov gibi araştırmacılarla devam etmiştir. Reşit Rahmeti Arat’ın hukuk vesikaları üzerine çalışmaları ile süren Uygur belgeleri üzerine yapılan çalışmalar günümüzde de çeşitli tezler ve makalelerle devam etmektedir.²²

Le Coq’un **Auf Hellas Spuren in Osttürkistan**²³ ve Grünwedel’in **Altbuddhistische Kulstätten in Chinesisch-Turkistan**²⁴ adlı eseri Turfan Uygur arkeolojisinin başlangıcı sayılmaktadır.

¹⁷ Şinasi Tekin, **Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

¹⁸ A. von Le Coq, **Türkische Manihaica Aus Chotscho I-II-III**, Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1912, 1919 ve 1922.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmut, **Divanü lügat-it-Türk**, Çeviren: Besim Atalay, (Birleştirilmiş) Cilt: 1-2, Türk Dil Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2013.

²⁰ Mağrifet Kemal Yunusoğlu, **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.

²¹ Wilhelm Radloff, “Altugurische Sprachproben aus Turfan”, **Nachrichten über die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 Ausgerüstete Expedition, Heft I**, Haz. D. Klementz, St. Petersburg, Akademii Nauk, 1899, s.55-83.

²² Berker Keskin, “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi**, İstanbul, 2020, s.65-67.

²³ Albert von Le Coq, **Auf Hellas Spuren in Osttürkistan**, Leipzig, 1926.

²⁴ Albert Grünwedel, **Altbuddhistische Kulstätten in Chinesisch-Turkistan**, Berlin, 1912.

Gabain'in **Das Uigurische Königreich Von Chotscho 850-1250**²⁵ adlı eseri 1961'de yayımlanmıştır ve Bu eserde Uygurların yaşadıkları coğrafyanın tarihi, Uygur resimleri ve arkeolojik buluntularla ilgili bilgiler verilmiştir.

Bahaeddin Ögel'in **Türk Kültür Tarihine Giriş**²⁶ adlı 9 ciltlik bu eseri, Türklerin kültürü üzerine önemli bir çalışmadır. Yazar ayrıca hem Uygurca belgeleri hem de diğer çalışmaları karşılaştırarak titiz bir şekilde eserini oluşturmuştur.

Ahmet Caferoğlu'nun **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**²⁷, Uygur belgeleri hakkında yapılan önemli sözlüklerden biridir. Ayrıca, Jens Wilkens 2021'de **Eski Uygurcanın El Sözlüğü**²⁸ adlı çalışmasını Eski Uygurca-Almanca-Türkçe karşılıklarıyla birlikte yayımlamıştır.

Özkan İzgi'nin **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**²⁹ eseri, ana kaynak olarak Uygur belgelerinin kullanıldığı önemli çalışmalardan biridir.

Gülçin Çandarlıoğlu'nun Uygur tarihi üzerine “Ötüken Bölgesi'ndeki Büyük Uygur Kağanlığı (744-840)”³⁰ doçentlik tezi bulunmaktadır. Clark'ın Uygur Hukuk belgeleri hakkında yapılan ilk doktora tezi 1975'te Londra'da tamamlanmıştır³¹. Bülent Gül'ün “Eski Türk Tarım Terimleri”³²; Hasan Güzel “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”³³; Serkan Şen'in “Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü”³⁴ ile **Eski Uygur Türkçesi Dersleri**³⁵ Uygur belgelerinin dilbilim açısından incelenmesi için önemli bir başvuru kaynağıdır.

²⁵ A. von Gabain, **Das Uigurische Königreich Von Chotscho 850-1250**, Akademie- Verlag, Berlin, 1961.

²⁶ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt:1-9.

²⁷ Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1993.

²⁸ Jens Wilkens, **Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe**, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.

²⁹ Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

³⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, “Ötüken Bölgesi'ndeki Büyük Uygur Kağanlığı (744-840)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi**, İstanbul, 1972. Ayrıca bakınız: Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**.

³¹ L. V. Clark, “Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc)”, **Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D.**, 1975.

³² Bülent Gül, “Eski Türk Tarım Terimleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 2004.

³³ Hasan Güzel, “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2013.

³⁴ Serkan Şen, “Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü”, **Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Samsun, 2007.

³⁵ Serkan Şen, **Eski Uygur Türkçesi Dersleri**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2020.

Melek Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**³⁶ ile **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**³⁷ isimli eserlerinde Uygurca belgeler dil ve kültür açısından incelenmiştir.

Uygur belgeleri dışında Uygurların mimari ve sanat anlayışına dair Emel Esin'in **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**³⁸ ve "Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)"³⁹, Oktay Aslanapa'nın **Türk Sanatı**⁴⁰ ve Yaşar Çoruhlu'nun da **Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi**⁴¹ çalışmaları önemlidir.

Türk ve yabancı kaynaklarını karşılaştırmalı inceleyerek Uygur tarihi hakkında çalışma yapan diğer bilim insanları başlıca şunlardır:

Colin Mackerras'in **The Uighur Empire According to The T'ang Dynastic Histories**⁴² çalışması Uygur tarihi için yabancı araştırmacılara misal verilebilir.

Kürşat Yıldırım'ın **Uygur Kağanlığı (744-840)**⁴³ adlı eseri, Ötüken Uygur Kağanlığı dönemini hem Uygurca hem Çince ve diğer dillerdeki kaynaklardan inceleyerek hazırlanmıştır. Uygur şehirleri hakkında ayrıca **Doğu Türkistan Yer Adları**⁴⁴, **Doğu Türkistan Seyahatnamesi**⁴⁵, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası**⁴⁶ ile editörlüğünü üstlendiği ve iki bölümünü yazdığı **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**⁴⁷, "Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası"⁴⁸, "Uygur Tarihi ve Kültürünü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi"⁴⁹ gibi eserleri Uygur çalışmaları için oldukça önemlidir.

³⁶ A. Melek Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

³⁷ A. Melek Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

³⁸ Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

³⁹ Emel Esin, "Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl**, Ankara, 1971.

⁴⁰ Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1989.

⁴¹ Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2013.

⁴² Colin Mackerras, **The Uighur Empire According to The T'ang Dynastic Histories**, Canberra, 1972.

⁴³ Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

⁴⁴ Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan Yer Adları**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.

⁴⁵ Kürşat Yıldırım ve Elvin Yıldırım, **Doğu Türkistan Seyahatnamesi Kaybolarının İzinde**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2015.

⁴⁶ Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (MÖ III.-MS X. YÜZYIL)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

⁴⁷ K. Yıldırım; M. Koç ve Elvin Yıldırım, **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Editör: Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

⁴⁸ Kürşat Yıldırım, "Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 236, 2018.

⁴⁹ Kürşat Yıldırım, "Uygur Tarihi ve Kültürü'nü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi", **Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan**, Editörler: Z. İskifiyeli- M. B. Çelik, Nobel Yayınları, Ankara, 2020.

Ayrıca Ahmet Taşağıl'ın **Uygurlar-840'tan Önce**⁵⁰ ve **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**⁵¹; Saadettin Yağmur Gömeç'in **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**⁵² Uygur tarihi açısından özgün eserlerdir.

⁵⁰ Ahmet Taşağıl, **Uygurlar-840'tan Önce**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020.

⁵¹ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

⁵² Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, 1997.

BİRİNCİ BÖLÜM

UYGUR SİYASİ TARİHİ

1.1. Uygur Adı

“Uygur” adı, eski Türk yazıtlarında Bilge Kağan yazıtının doğu cephesinde “Uygur İlteberi”nin adı dolayısıyla 716 yılındaki hadiselerde geçmiştir⁵³. Bu arada Uygurlar Göktürk hakimiyetini tanımak istemeyerek Göktürk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırına doğru gitmişlerdir⁵⁴.

“Uygur” adına daha sonra **Karabalgasun, Şine Us, Tes, Suci, Tariat, İyme Yazıtlarında** geçmektedir. Ayrıca Turfanda bulunmuş kağıda yazılı Uygurca Mani metinlerinde (10. yüzyıla ait olduğu düşünülen) Uygur adı tespit edilmiştir⁵⁵. COUL 173: 17 ve 20. : on uygur ilintä

Uygur adı hakkında çeşitli açıklamalar vardır. Kronolojik olarak baktığımızda ilk açıklama **Çin kaynaklarında** “şahin gibi çevik ve hareketli” şeklindedir; **DLT**’de “Uygur”, bir vilayet adı olarak geçmektedir; **Cami’ü’t-Tevarih**’te “birleşen”, “yardımda eden”, “razı olan” anlamlarında kullanılmıştır. Yine aynı eserin içindeki **Oğuz Destanı**’nda “uyan”, “izinden giden” anlamları verilir; **Şecere-i Türk**’te benzer bir mahiyette “yapışan”, “uyan” şeklinde bir açıklama yapılır⁵⁶.

“Uygur” adının kökenine dair görüşler öne süren bilim insanlarını ise şöyle sıralayabiliriz:

⁵³ Osman Mert, **Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us**, Belen Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 15.

⁵⁴ Gömeç, **a.g.e.**, s.11.

⁵⁵ Gömeç, **a.g.e.**, s.11; Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.93. Yazıtlar hakkında ayrıca bakınız: Mert, **a.g.e.**, s.15-16; Uygurca Mani metni için bakınız: A. von Gabain-W. Winter, **Türkische Turfan-Texte IX, Ein Hymnus an den Vater Mani auf “Tocharisch” B mit alttürkischer Übersetzung**, Berlin, 1958, s.18 ve Le Coq, **Manihaica III**, s.40, Numara: 25-3.

⁵⁶ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.93-94.

Thomsen’a göre, “Uygur” adının uy-, ‘uymak’ kökünden türemiş olması ve “ittifak edenler”, “uyanlar, itaat edenler” anlamına gelmesi mümkün gözükmemektedir. Bu anlamlar için eski Türkçe ve Uygurca ud- kökünden “Udgur” şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir⁵⁷.

“Uygur” adı J. Németh tarafından ‘takip etmek, uymak=isyan etmeyen’ şeklinde yorumlanan Türkçe uy- ‘izlemek, uymak’ kökünden getirilmeye çalışılmıştır⁵⁸.

Hamilton uy- fiilini “bağlaşmak, akraba olmak, müttefik olmak” olarak anlandırmış ve “On Uygur” adının da “On Müttefikler” anlamına geldiğini belirtmiştir⁵⁹.

Serkan Şen, “Uygur” adının ilk kez geçtiği Bilge Kağan yazıtında *uygur* biçiminde y’li olarak tespit edilmesinden dolayı kelimenin d’li olarak ud- biçimindeki açıklamaya karşı çıkmaktadır. Nitekim DLT’deki *uy-tur-*, *uy-ul-*, *uy-uş-* türevlerinde “bastırmak, sıkıştırmak, ezmek” anlamında tespit edilip öteden beri uy- fiilini dikkate alarak Uygur adını, “(düşmanlarını) bastıran” anlamında değerlendirmenin mümkün olacağını söyler⁶⁰.

Kürşat Yıldırım ise bu görüşler arasında en makulünün *uy- yani “bağlaşmak” fiilinden geniş zaman eki –gur’un eklenmesi ile ortaya çıktığını ve başlarda “müttefik”, “bağlaşık” anlamına geldiğini düşünür. Bundan başka “Uygur” adının bir fiilden türeyemeyeceğini, adın “oy” yani “çukur” ya da “orman” anlamında olabileceği üzerine açıklama yapanlar da vardır⁶¹.

1.2. Ötüken Uygur Devleti

Uygurlar ilk kez 4. veya 5. yüzyıl civarında “Yüksek Arabalı (Çince: Gaoche)” adı altındaki Türk boyları arasında bir kabile olarak görüldü. Kök-Türk Kağanlığı kurulduğunda kağanlığa bağlanan Töles boyları içinde karşımıza çıktılar. Uygurlar Çin kaynaklarında ilk defa “Yuanhe”, “Wuhu” ve “Wuhe” şeklinde karşımıza çıkmışlardır. 6. Yüzyılın son çeyreğinde “Weihe” adı da kullanılır⁶².

⁵⁷ Vilhelm Thomsen, **Çözölmüş Orhon Yazıtları**, Çeviren: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 218-219.

⁵⁸ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çeviren Osman Karatay, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002, s.126.

⁵⁹ Mert, **a.g.e.**, s.16.

⁶⁰ Şen, **Eski Uygur Türkçesi Dersleri**, s. 17.

⁶¹ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.95.

⁶² Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.13 ve Taşağıl, **Uygurlar-840’tan Önce**, s.25.

Göktürkler VI. yüzyılın ortalarında kağanlıklarını kurdukları sırada Töles boylarını kendilerine bağladılar. Bu tarihlerden itibaren Kök Türklere bağlanan Uygurlar, kağanlıkta yaşanan karışıklık dönemlerinde isyan ettiler⁶³.

Tarihi belgelerde Uygur boylar birliğinin başındaki ilk kişi olarak Erkin unvanlı Tejian'ı görüyoruz. Beylik vasıflarına sahip Tijian hakkında bilgilerimiz kısıtlıdır⁶⁴.

Birinci Göktürk Kağanlığı bu kağanlığın idaresi altındaki Uygurlar, Gobi'nin kuzeyinde ve Sir Tarduşların kuzeyinde Selenge Irmağı kıyısında yaşamaktaydılar⁶⁵.

Erkin Tejian'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Pusa, 630 yılına doğru Sir Tarduşlarla ittifak kurarak Kök-Türkleri Maile Dağı'nda (Moğolistan'ın güneybatısında bir dağ) mağlup etti ve onları kuzeye Tanrı Dağı'na (Hangay Dağları) kadar sürdü. Burada onlara tekrar saldırarak büyük bir zafer kazandı. Pusa bundan sonra Kök Türklerin boylarını ve halkını ele geçirdi. Şimdi, Uygurlar Selenge kıyılarından epey güneye indiler. I. Kök Türk Kağanlığı sonra erdiği sıralarda, 630 yılına doğru Selenge ve Orhun ırmakları arasındaki düzlüğe hakim oldular. Bundan sonra Pusa, Erkin'den daha yüksek bir unvan olan İlteber'i kullanmaya başladı ve otağını Dule (Tula) Irmağı kıyısına kurdu. Uygurlar iyice güçlendikten sonra Sir Tarduşları güneye, Alaşan (Helan) Dağları'na, Gansu taraflarına sürdüler ve onların topraklarını ele geçirdiler. Böylece Uygurlar topraklarını Gansu sınırına kadar genişletti⁶⁶.

Pusa, 629 senesinde Çin sarayına elçi gönderip yöresel ürünlerden sundu. Uygurlar Çin ile doğrudan kurdukları ilk önemli ilişkiydi. Uygurlar ise Çin'in desteği ile güçlerini artıracaktı⁶⁷.

Göktürklerin zayıflamasıyla 628 yılı civarında Sir Tarduşlar, devletin merkezini işgal etti. Pusa ölünce Uygurların başına Ulu (Hulu) İlteber Tumidu geçti. Uygurlarda bu dönemde güçlenmişti ve Sir Tarduşlara bağlı hareket etmek istemiyorlardı. Bu yüzden Sir Tarduş Duomi Kağan'ı mağlup edip onun boylarını ve topraklarını ele geçirdiler⁶⁸.

627-649 yılları içinde Sir Tarduşlar Dokuz Oğuzların başındaki Ulu İlteber'i öldürünce Tölesler ve Uygurlar Çin'e tabi oldular. Kök Türkleri de kendine tabi eden Çin 647-648 yılları

⁶³ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.13

⁶⁴ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.14.

⁶⁵ Yıldırım, "Uygur Tarihi ve Kültürü'nü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi", s.397.

⁶⁶ Yıldırım, "Uygur Tarihi ve Kültürü'nü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi", s.397 ve Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.14-15.

⁶⁷ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.15.

⁶⁸ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.15-16.

arasında bozkırı idare edebilmek için oluşturduğu sözde Yanran Valiliği'ne bağlı idari birimler kurdu. Uygurlar, Hanhai Valilik İdaresi altında toplandılar. Uygurları başı vali oldu. Hanhai'in çok eski dönemlerden beri Baykal Gölüne atfedildiği biliniyor. Dolayısıyla Uygurların Çin'e bağlandıkları esnada Eski yurtları Selenge kıyılarından çıkıp, Baykal Gölü'nün güney tarafından yayılmış oldukları düşünülebilir⁶⁹.

Uygurlar, 682'de yeniden kurulan Göktürk Kağanlığına bağlandılar. Kudretli Kapgan Kağan (694-716), Töleslerin topraklarını geri almış ve bunun üzerine Uygurlar; Qibi, Sijie, Hun boylarıyla çölün güneyine inerek Gansu ve Liang arasına Yani Gansu havalisine yerleşmişlerdi. Uygurlar 716 senesinde Çinlilere yardım edip Kapgan'ı öldürünce, aralarında Yijian İlteber ve yine Tongluo (Tongra) ve Xi'nin olduğu boylar Dawujun'un (Shanxi'deki Shuozhou Şehri'nin kuzeydoğusundaki "30 Li Mayi ("At Şehri") Köyü") kuzeyine yerleşmişlerdi⁷⁰.

742 yılında Basmıl ve Karluklarla müttefik olan Uygurlar İkinci Kök-Türk Kağanlığı'nın çöküş döneminden faydalanıp bu kağanlığa son verdiler. 744 senesinde ise müttefikleri Basmıl ve Karlukları bertaraf ederek Ötüken'nin tek hakimi olmuşlardır. Kök-Türklerin devamı olan Uygur Kağanlığı, Yaglakar boyundan Kutlug Bilge Kül Kağan (744-747) tarafından kurulmuştur. Bu kağan zamanında Uygur toprakları genişledi: doğuda Shiweilere; batıda Altay Dağları'na; güneyde Gobi Çölü'ne uzandı. Hunların eski topraklarının tümü artık Uygurların hakimiyeti altındaydı⁷¹.

Kutlug Bilge Kül Kağan'ın ölümüyle oğlu Moyan Çor Kağan (747-759)⁷² başa geçti. Bu dönemde kağanlık daha da güçlendi ve Uygurlar bulundukları coğrafyada daha etkili olmaya başladılar. Öyle ki Çin'de An Lushan isyanı bastırarak Çin'in iç işlerine müdahale etme gücünü kazandılar. Yani Çin'i kurtardılar. Çin imparatoru ise buna karşılık kızını kağana verdi⁷³.

Uygur Kağanlığı'nın kuruluşunda ve gelişmesinde büyük emeği olan Moyan Çor, devleti hem askeri hem diplomatik bakımdan Çin'e karşı üstün hale getirdi. Moyan Çor'dan

⁶⁹ Yıldırım, "Uygur Tarihi ve Kültürü'nü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi", s.398 ve Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.16-17.

⁷⁰ Yıldırım, "Uygur Tarihi ve Kültürü'nü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi", s.398 ve Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.21-22.

⁷¹ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.21-25.

⁷² Kürşat Yıldırım, "Moyan Çor", **Türk Tarihinde Liderler**, Editörler: Okan Yeşilot ve Bihter Gürışık Köksal, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s.125-135.

⁷³ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.25-38.

sonra kağan olan Bögü Kağan döneminde (759-779) ise Uygurlar Çin'deki isyanları bastırmaya devam etti ve Çin'den daha çok imtiyaz elde ettiler. Bögü Kağan Çin'deki askeri seferleri ve seyahatleri sırasında Mani rahiplerinden etkilenmiştir ve Mani rahiplerini Uygur ülkesine göndermiştir. Başta Bögü Kağan olmak üzere bazı Uygurlar bu dinden etkilenmiştir. Bununla ilgili Karabalgasun Yazıtı'nda bilgiler verilmektedir. Manihaizm Bögü Kağan döneminde kısa süreliğine resmi din olarak kabul edilmiştir⁷⁴. Uygurlar Mani dinini o kadar çok benimsemişlerdir ki bu dinin Çin'de koruyucu ve yayıcısı olmuşlardır⁷⁵.

Sogdlu tüccarların ve Maniheiztlerin kontrolü altına giren Bögü, git gide Uygur devlet adamlarından ve halktan uzaklaşıyordu. Bögü, Çin'e sefer yapmak istiyordu; Çin seferine karşı çıkanlardan Buyruk Başı Dun Baga Tarkan, devlet adamları ve halkı desteğiyle kağana darbe yapıp onu öldürdü⁷⁶.

Zamanla iç ve dış sebeplerle güçten düşen Uygurlar dağılış sürecine girdi. 840 senesinde ise Kızgızların hücumu ile Ötüken Uygur Kağanlığı remen sonra ermiştir. Uygurlar farklı yönlere göç etmişlerdir. Bunlardan bir kol Turfan Uygur Devleti'ni kurmuştur. Diğer kol ise Çin'in Gansu bölgesine yerleşmiştir⁷⁷.

1.3. Gansu Uygurları

Ötüken'de tutunamayan Uygurlar, 847'den sonra güneye doğru ilerlediler. Gansu bölgesine gelerek Ganzhou Uygur Devleti'ni kurdular. Ancak bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, önce Tang Devleti (907'ye kadar), sonra Beş Hanedan (907-960) döneminde Çin ile iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen Çin'e karşı gelseler de aralarında büyük bir çatışma meydana gelmemiştir⁷⁸. Çin imparator kızları ile Uygur kağanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi⁷⁹.

Ganzhou şehri, bilhassa Çin ile Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce bu bölge Tibetlilerin eline geçmişti. Bu bölgeye gelen Uygurların askeri bakımından zayıf olduklarını Çin kaynakları bahseder⁸⁰.

⁷⁴ Yıldırım, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, s.38-56.

⁷⁵ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s. 18.

⁷⁶ Yıldırım, *Uygur Kağanlığı (744-840)*, s.56.

⁷⁷ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s.34, 39-40. Ayrıca bakınız: Gömeç, *a.g.e.*, s. 54-65.

⁷⁸ Taşağıl, *Uygurlar-840'tan Önce*, s. 137.

⁷⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s.35.

⁸⁰ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s.40.

Bu bölgenin asıl özelliği, Budizm'in en fazla yayılmış olduğu yer ve Dunhuang (Bin Buda) Mağaraları'nın bulunmasındadır. Bu sebeple Uygurların Budizm'in yoğun tesiri altında kalmaları muhtemeldir⁸¹.

Gansu Uygurlarının askeri bakımdan kuvvetli olmamaları nedeniyle sınırlarını genişletme politikasına sahip değillerdi. Görüldüğü gibi, fazla bir askeri varlık gösteremeyen Gansu Uygurları, 940'tan sonra Liaolara (Kitanlara), 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da Moğolların hakimiyetine girdi. Günümüzde Sarı Uygurlar adıyla anılarak varlıklarını sürdürmektedirler⁸².

1.3. Turfan Uygur Devleti

840'tan sonra etrafa dağılan Uygur boylarından biri de batıya giderek Beşbalık, Turfan, Koço, Kaşgar taraflarına yerleştiler ve kaynaklarda değişik tarihlerde Gaochang (Karahoca), Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'taki son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin ile dost geçinen bu Uygur devletinin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar⁸³.

Turfan Uygur Devleti, Türkistan sahasının ticaret yolları ve doğal kaynakları üzerinde olduğu için iktisadi olarak kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur Devleti, güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesiyle sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerlediler. Bu arada Çin imparatoru, Uygurları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 tarihleri arasında süren bu yolculuk sonunda Wang Yande bir rapor hazırladı⁸⁴. Uygurlar hakkındaki bu rapor özellikle Turfan Uygurları'nın kültürel tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir⁸⁵.

873 yılında başlarında Buku Chun adlı biri bulunmaktaydı. Bu arada Maniheizm, onların desteği ile Çin'de yayıldı. 911'de Gansu Uygurlarının Dunhuang'ı ele geçirmesiyle Çin'den ayrıldılar ve müstakil bir devlet oldular⁸⁶.

Bununla beraber ile Karluklar arasında sıkışan bu Uygurlar hakkında çağdaşı Çin'de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Anlaşılan o ki

⁸¹ İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s.40.

⁸² Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s.37.

⁸³ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s.39.

⁸⁴ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

⁸⁵ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s.39.

⁸⁶ Taşağıl, *Uygurlar-840'dan Önce*, s. 136.

Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık, Koço gibi şehirlerde yerleşik hayata alışarak kendilerini sanat, edebiyat ve ticaret sahasında geliştirerek ortaya güzel eserler koydular⁸⁷.

947’de başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık’ta bulunuyordu. 948’den sonra hükümdarları “idikut” unvanı ile anılmaya başlamıştır⁸⁸.

Turfan Uygurları’nda Budizm daha fazla yayılmış, hatta Maniheizm’in yerini almıştı denebilir. Daha sonraki asırda az olmakla birlikte, Nesturi Hristiyanlığı, özellikle Karahanlı Devleti’nde İslamiyet kabul görmüştür. Takip eden devirde Çin’in içlerine de bu bölgeden yayılma fırsatı bulmuştur⁸⁹.

Karahıtay Devri’nde Turfan Uygurları’nın başında İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı bir hükümdar bulunuyordu. Buradaki İduk-kut unvanı hükümdar anlamında kullanılmaya başlanmıştır⁹⁰.

Turfan Uygur Devleti, 1209’da Cengiz Han’a bağlanıp, 1368’e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk İdikut adamları ile birlikte Cengiz ordusunda görev almış, zaferlerde payı olmuştur. 1211’de Cengiz Han’ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur⁹¹.

Cengiz Han, Harezmsahlara giriştiği mücadele sırasında elindeki orduları yeterli görmeyerek, kendisine tabi hükümdarlardan yardım istemişti. Tangut kralının yardımı reddetmesine karşılık, Kayalığ’tan Arslan-Han, Beş-Balık’tan İdik-kut Barçuk, Almalığ’tan Sıgnak Tigin ona olumlu cevap vermiştir. İdik-Kut Barçuk, Cengiz Han’ın kumandanlarından Cebe Noyan’ın Harezmsah hükümdarı Muhammed Harzemşah’a karşı giriştiği sefere de iştirak etmiş ve Nişabur şehrinin kuşatılmasında bulunmuştur⁹².

Mengü Han zamanında Müslümanlara karşı, Moğollar daha müsamahakar oldular. Bu tarihlerde, 1258’de bir Cuma günü, Beş-Balık şehrinde bulunan Uygur İdik-Kut’u Müslümanları öldürmeye kalkışınca, Mengü Han tarafından idam ettirildi⁹³.

Uygur Türkleri, Kubilay ile Kaydu arasındaki anlaşmazlıkta Kubilay’ın yanında yer aldışlardır. Daha sonra başarılı olarak Tarım havzasını ele geçiren Kaydu’nun hışmına uğramışlardır. 1303’te Kaydu’nun ölümüne kadar Uygurlarla uğraşmıştır. 1283’te ise, Kubilay

⁸⁷ Taşağıl, *Uygurlar-840’dan Önce*, s.136.

⁸⁸ Taşağıl, *Uygurlar-840’dan Önce*, s.136.

⁸⁹ Taşağıl, *Uygurlar-840’dan Önce*, s.136.

⁹⁰ Taşağıl, *Uygurlar-840’dan Önce*, s.136.

⁹¹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s.40.

⁹² İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s.247. Gömeç, *a.g.e.*, s.64.

⁹³ Gömeç, *a.g.e.*, s.64.

Han tarafından Beş-Balık şehrine bir vali tayin edilmiştir. Çağatay Hanedanından DArmaşirin 1326'da İslamiyeti kabul ederek Alaaddin adını aldıktan sonra , Uygurlar içinde Müslümanlık yayılmaya başladı⁹⁴.

Moğollar döneminde “İdikut” sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 senesinde son İduk-kut Çin'deki Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengiz Han oğulları döneminde birçok Uygur, yüksek görevler almıştır. Gelişmiş bu kültür, Türkistan'ın doğusunda ve batısında her zaman Uygur kültürünün etkisini her zaman hissettirmiştir⁹⁵.

Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi olarak bugün de yaşamlarını sürdürmektedirler⁹⁶.

⁹⁴ Gömeç, a.g.e., s.64.

⁹⁵ Taşağıl, **Uygurlar-840'tan Önce**, s. 136.

⁹⁶ Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, s.40.

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞİM KÜLTÜRÜ (İÇ VE DIŞ MEKÂNLAR)

2.1. Turfan Uygurları'nın Şehirleri

“Turfan”; Uygur belgelerinde BT 43⁹⁷ ve BT 46⁹⁸’da “Turfan” şeklinde geçmektedir. Bu belgeleri inceleyecek olursak;

Käz06 adlı belgede Turfan kelimesi, Lükçün ve Turfan arası için gerekli at konusu hakkında yazılmıştır (Yuan Dönemi). **U1Reg10** mektupta ise *Turpanlıgka*⁹⁹ şeklinde geçmektedir. Bu metkupta bahsi geçenlerden biri Turfanlıdır ve ona “yarım böz” verilmiştir (Moğol Dönemi). **U1Reg13** adlı mektupta *Turpan*¹⁰⁰, bu mektupta yazılanlar belgenin tahribattan dolayı bütün oluşturmaması sebebiyle net bir şekilde okunamamaktadır. Sadece ilk satırda Turfan elçileri kısmı okunabilmektedir (Moğol Dönemi).

U1Reg15’te *Turpan*¹⁰¹, bir elçinin Turfan’a geldiğinde ona ödenen “bir böz”den bahsederken geçmektedir (Moğol Dönemi). **PList01**’te *...noyin kälmiştä Yalın Turpanka bir kap bor*¹⁰² diye geçen cümlede noyin unvanlı bir görevlinin geldiği vakit, Yalın ismindeki kişinin Turfan’a gönderilmesi için bir kap bor (şarap) verdiği bu mektupta geçmektedir (Moğol Dönemi).

Turfan Bulayık’ta bulunan **COUL 74** adlı mektubun Hristiyan bir kişinin Turfan’daki Turmuş adlı kişinin kapısına ulaşması için yazıldığını görmekteyiz: *Turpanta turmış kapakka tægzün*¹⁰³.

Coul 74 adlı mektup bize Turfan’daki Hristiyan varlığına işaret etmektedir. Diğer Moğol ve Yuan Dönemi kişisel mektuplardan ise; Turfan’ın, vergilerin ve çeşitli ödemelerin toplandığı önemli yerlerden biri olduğu görülmektedir. Uygurlar bu ödemeleri en değerli ürünlerle “böz, at, şarap vb.” yaptıkları anlaşılmaktadır. Bunları yazılı olarak belirtmeleri de Uygurların Moğol döneminde de yazılı belgelere verdikleri önemi işaret etmektedir.

⁹⁷ **BT43: Käz06, 5; U1Reg01, 7; U1Reg13, 1,4; U1Reg14, 6; U1Reg15, 11; P009, 6; U1Reg10, 16; PList01, 1.**

⁹⁸ **BT46: COUL no.74, 11.**

⁹⁹ **U1Reg10: 16-17.**

¹⁰⁰ **U1Reg13: 1 ve 4.**

¹⁰¹ **U1Reg15: 11.**

¹⁰² **PList01: 1.**

¹⁰³ **COUL 74: 11.**

Eski Türklerin bir kısmı şehirlerde yaşamışlardır. Bozkırdan farklı bir fizikî, coğrafi ve içtimaî çevrede yaşayan şehirli Türkler kendilerine has bir hayat tarzı geliştirmişlerdir. Sakaların devamı olan topluluklar bilhassa ticaret yolları üzerinde milattan önceki devirlerden beri etrafı surlarla çevrili şehirlerde oturmuşlardır. Bu şehirler alt ve üst yapısıyla gelişmiş olup Türk kültürünün ve medeniyetinin önemli merkezlerinden olmuştur¹⁰⁴.

Uygurların din dışı belgelerinde “şehir” anlamında *balık*, *kent*¹⁰⁵ ve *toy*¹⁰⁶ gibi çeşitli kelimeler geçmektedir. En yaygın kullanılan *balık* sözcüğü “şehir” anlamında Türklerin en eski yazılı belgelerinden olan Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk Yazıtları’nda tespit edilmiştir¹⁰⁷.

Turfan’da Uygur dönemi şehir surlarının kesme taşlarla örüldüğünü Gabain’den aktaran Ögel; Uygurların şehir anlamında kullandıkları “balık” sözünün Moğolcaya “balgat” ve “balakat” şeklinde geçtiğini; Moğolların bu ifadeleri Uygur ve Tangutların surlu şehirleri için kullandıklarını yazar¹⁰⁸.

Doğu Türkistan’da şehri üç kısma ayırmak daha doğrudur: Hükümdarın veya beyin yaşadığı iç kale; memurların, zanaat erbabının, tüccarların yaşadığı iç ve dış şehir; çiftçi ve hayvancılardan yayıldığı bağlı şehir¹⁰⁹. Eski Türkler, bu şehirlere “ordu”, “balık” ve “kıy” gibi isimler verirdi¹¹⁰. Şehirlerin etrafındaki tarım alanları için Kaşgarlı Mahmut “kendkökü” tabirini kullanır¹¹¹.

Ögel; Çin ve Batı Türkistan tipi şehirlerin 8. yüzyılda Uygur kağanı Bayan-Çur Kağan ile Orhun Irmağı kenarındaki Baybalık şehrini kurdurmasıyla başladığını, böylece Uygur kağanlarının Turfan’dan önce de şehir kurmaya önem verdiklerini belirtir. Siyasal merkez, yönetim merkezi; saraya ve kağana mahsus anlamına gelen “içre” kelimesini Uygurlar, tıpkı Göktürkler gibi saray ve ordugâh içini ifade etmek için kullanıyorlardı¹¹².

¹⁰⁴ Kürşat Yıldırım, “Eski Türk Tarihinin Mekanı Üzerine / 1 Şehir”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Nisan/2016, s.22.

¹⁰⁵ **WP06**, 4-6.

¹⁰⁶ **TT II**, s. 36. (üst no: 416).

¹⁰⁷ Orhun Yazıtlarında “balık” kelimesinin geçtiği yerler için bakınız: Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1975, s.28, 41, 69, 74, 79, 83, 93.

¹⁰⁸ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s.201.

¹⁰⁹ Yıldırım, “Eski Türk Tarihinin Mekanı Üzerine / 1 Şehir”, s.23.

¹¹⁰ Emel Esin, “Orduğ (Başlangıcından Selçuklulara Türk Hakan Şehri)”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:10, 1968.

¹¹¹ Tuncer Baykara, **Türk Kültürü**, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2021, s.220.

¹¹² Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt 7, s.92.

13. yüzyıl olarak tarihlendirilen din dışı metinlerden Sa03 de “içre” ifadesi, “saraya veya yönetim merkezine” yani; “şartların yerine getirilmemesi durumunda para cezasının ödeneceği yer” anlamında kullanılmıştır¹¹³.

Uygurların iç şehir denilen bölgesinde saray dışında hazine toplanılan yerler ve saraya ait arsalar bulunmaktaydı. Turfan Uygurları’nın “hazine” için; *içgeri agılık*¹¹⁴, *agılık* ve *kıznak* gibi çeşitli isimler kullanmaları birden fazla mekânın bulunduğu işaret etmektedir. Hazinesinin Koço’da yer aldığını ve hazine görevlisine de *ayguçı* denildiğini yine ticaret belgelerinden *Kuça balık ayguçka* ifadesiyle öğrenmekteyiz¹¹⁵.

2.1.1. Koço/Karahoca(Karahoço)/ Gaochang

Türk tarihinde ve kültüründe önemli bir yeri olan Uygurların, Turfan’daki şehirlerinden biri olan İdikut ön plana çıkmaktadır. Bu şehir konum olarak Turfan’ın güneyinde yer almakta ve Turfan’a yaklaşık 40 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Surlarla çevrili şehrin uzunluğu yaklaşık 10 km’dir. Surlarla kaplı ve bir çok kapısı olan şehir; üç ana yapıdan oluşmaktadır: dış şehir, iç şehir ve kağanın sarayının bulunduğu alandır. Kazılardan, şehrin kare şeklindeki büyük meydanı, etrafını çeviren duvar ve kuleleri ve büyük iki caddesi meydana çıkmıştır. Bu caddelerden biri doğudan batıya, diğeri de güneyden kuzeye uzanıp, sonra her ikisi de şehrin merkezinde birleşmektedir”¹¹⁶. Ögel, Koço’daki arkeolojik araştırmalara göre şehrin kuzeyden güneye iki caddesinin olduğunu ve doğudan batıya doğru olan caddelerin de bunlarla kesiştiğini ayrıca burada Uygurca yazma ve basma eserlerin bulunduğu Manihaizm’e ait bir saray tespit edildiğini belirtir¹¹⁷.

Çin kaynaklarında Turfan’a milattan önceki devirlerden itibaren Ön Cheshi (Turfan) Devleti ve sonraları Sui Devleti devrinde (581-618) Gaochang denmiştir. Tang Devleti (618-907) bölgeyi işgal ettikten sonra Gaochang’ı kaldırmış ve Yargol İlçesi merkez olmak üzere “Batı Eyaleti” (Xizhou) kurmuştur. Turfan şehri, Anle şehrinin olduğu yerde kurulmuştur. Buraya, Song devrinde (960-1127) tekrar Gaochang denmiştir. Gaochang adı Türklerce Koço

¹¹³ Sa03, 25.

¹¹⁴ Sa11, 18.

¹¹⁵ Mi01,19-20.

¹¹⁶ Muhaddere N. Özerdim, “Uygur Devrinde Turfan Karahoço Şehrinde Evler”, **DTFC Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 3-4, 1958, s.110.

¹¹⁷ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.380.

ve sonraları Kara Hoço olarak biliniyordu. Bunun yanında tamamen İran adı olarak Çinanc Kend yâni “Çin Şehri” olarak da adlandırılmıştı¹¹⁸.

OAcc01: 2. Satır: *Koço Koçoka barırka kälirkä yet[e] bakır-ka bir at ulag altım m(ä)n.* (Moğol Öncesi Dönem).

OReg01: 4. Satır: *Koçoka bargu altı at, 8-9 ve 16. Koçoka bargu... 24 ve 27.: Yemşige bargu (10 ve 17. Satırda Yohanan ismi geçiyor.) Koçoka bargu iki [a]t-ta capaf bir at tükälä bi[r] at kıdatay elçikä Koçoka bargu altı a[t... (Moğol Dönemi).*

U1Reg11: 5. Satır: *Koçoka ulakçı,* 6. Satır: *Koço bir ulagçı berdi* (Moğol Dönemi)

COUL 03: 11. YY. ilk çeyreği, Bezekli 65. Mağara, Maniheist mektubu
7. satır: *Koço uluş* (aynı tabir: Manihaica III, P. 40, NO: 23: *kutluq koço uluş iki otuz balık* (Koço devletindeki 22 şehir)¹¹⁹

COUL 13: 10. Koço, 11: Singing, Lükçün : *Amrak Töziin, Ädgü Avırta birlä Koçodın ünüp yorıyü tägintilär. Munta bizintä teginür amtı biz bu kız Singingkä mü teginür azu Lükçüngkä mü teginür* (Tarihlendirme yapılamamıştır).

COUL 32: Turfan’da bulunmuş bir Maniheist mektubu¹²⁰: 12: Koço’daki evden mektup gönderebilir.

COUL 35: 2: *Koçolug,* 7: *Koçota* Budist ibareler bulunan bu mektupta Uygurlarda resmi ödemelerde kullanılan kuanpu ile çeşitli kişiler arasında yapıldığından bahsedilmektedir. Bu kişilerden biri Koçolu’dur ve 6 ve 7. Satırlar pek okunmasa da *Tavgaçka... Koçota* kelimeleri bize Çin’e Koço’dan gönderilecek şeylerin olduğunu işaret etmektedir¹²¹.

COUL 71: 8. Satır: Koço

Şinto Şilavanti isimli bir Budist rahibe yazılan mektubun bütünlük sağlanacak kısımları tahrip olmuştur. 8. satırda *Koçoda* şeklinde kelimedden sonraki yazılardan anlamlı bir cümle oluşturmak mümkün değildir.

COUL 130: 1. *Koçoda manistanta* Tek satırı kalan bu mektupta tarihendirme yapılamamakla birlikte Koço’daki Maniheist ibadethanelere Manistan denildiğini görmekteyiz.

¹¹⁸ Yıldırım, *Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası*, s.122-124.

¹¹⁹ **BT 46**, s. 22-23.

¹²⁰ **BT 46**, s.55.

¹²¹ **BT 46**, 58-59.

COUL 133: v1: Turfan Bulayık'ta bulunan bu Hristiyan mektubunun bazı kelimeleri tahribata uğramış olmakla birlikte Urı isminde bir kişinin Koçoda bulunduğundan bahsedilmekte olduğu anlaşılmaktadır.

COUL 204: 2. Koço: Ataçok adlı kişi için Koço'da bulunan veya oraya gönderilen çeşitli ürünler listelenmektedir ve mektubu yazan kişi, Ataçok adlı kişinin orada kalmasını ve ona mektup yazmasını istemektedir¹²².

“Koçu” şehri ¹²³ Türkische Turfan Texte metinlerinde atasözleri şeklinde yazılmış bölümlerin içinde geçmektedir: *Qoçu tagında kaplan yoq, quduq suvında balıq yoq*. Koçu dağında kaplan yok, kuyu suyunda balık yok.”

SUK'ta yer alan hukuk belgelerinde Koço şehri; satış¹²⁴, kira¹²⁵, serbest bırakma¹²⁶ ve vasiyet¹²⁷ gibi çeşitli konular dahilinde geçmektedir.

Kürşat Yıldırım'ın bölgede yaptığı araştırmalara göre bugüne ulaşan harebelerde dış şehrin çevresi 5.4 kilometredir ve şehri çevreleyen surlar 12 metre kalınlığında ve 11.5 metre yüksekliğindedir. Duvarlar pişmiş topraktan dikilmiştir. Üçü güneyde ve diğer üç yönde ikişer olmak üzere dört ana noktada dokuz şehir kapısı vardır. Dış şehrin güneybatı ve güneydoğu kısmında iki tapınak bakiyesi vardır. Güneybatıdakinin bir kapısı, bir avlusu, bir vaaz yeri, Buda külliyyatlarının saklandığı bir kütüphane ve rahiplerin meskenleri vardır. Güneydoğusundakininde ise çok köşeli bir kule ve bir ibadet mağarası vardır. Mağaradaki duvar resimleri hâlâ mevcuttur.

Giriş kapısı yanındaki bu kompleksin muhtelif devlet dairelerinin bir araya getirilmiş hâli ve Turfan'a gelen elçilerin ve heyetlerin muamele gördüğü bir yer olduğu bilinmektedir¹²⁸. Kağan sarayı iç şehrin kuzeyindedir ve güney duvarı iç şehrin, kuzey duvarı dış şehrin duvarıyla ortaktır. Şehir her bir köşesi 700 metre olan dikdörtgen zemin üzerine kuruludur. Şehrin içinde ortalama 3.5 ila 4 metre yüksekliğinde temel taşları vardır. Burada yüksek bir yapı olan Turfan Kağanı'nın sarayı bulunmaktaydı.

¹²² **COUL 204**, 6-8.

¹²³ **TTVII**, 54, 7.

¹²⁴ **Sa01**, **Sa4**, **Sa12**.

¹²⁵ **RH02**.

¹²⁶ **Em01**.

¹²⁷ **WP02**.

¹²⁸ Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (MÖ III.-MS X. YÜZYIL)**, s.95.

Dış şehrin güneybatısına dayanan büyük Buda tapınağı Turfan Uygur Devleti devrinde inşa edilmiştir. Güneye bakan tapınak dikdörtgen şeklindedir ve etrafı duvarlarla çevrilidir. 10.400 metrekarelik alanda kurulan tapınak doğudan batıya 130 metre ve kuzeyden güneye 80 metredir.

Yapı doğu-batı istikametinde inşa edilmiştir. Tapınağa ilerlerken önce büyük bir giriş kapısı ardından avlu ve nihayetinde ana yapıya ulaşılmaktadır. Ana yapı İdikut şehrinin uç batı kısmının ortalarında ve kuzeyinde, batısında ve güneyindeki bitişik yapılar rahiplerin meskenleri olarak yapılmıştır. Avlunun kuzeyinde içinde ibadet edilen kubbeli bir bina vardır.

Yine avlunun güneyinde ve ana giriş kapısının her iki yanında Budistlerin toplanma yeri olan yapılar vardır. Tapınağın külliyesinin ana yapısı bir platform üzerinde, 10 metre yüksekliğinde duvarlarla çevrili olarak yükselmektedir.

Şehirde muazzam su depoları ve suların taşındığı künklerden mürekkep harikulade bir su şebekesi vardır¹²⁹.

İdikut şehrinin surları, diğer şehirlerinkinden daha geniş ve yüksekti. Bu duvarların içerisinde kapı ve odaların bulunduğunu söyleyen Ögel, üst kattaki bu odaların depo veya karakol olarak kullanılmaya uygun olduğunu söyler. En üstte ise kule ve kubbelerin yer aldığını belirtir¹³⁰.

Şehirlerin dış kısmı “sur” ve “büyük kapı”lardan oluşmaktaydı. 10-11. yüzyıla ait eski Uygurca yazılmış metinde, Solmi’da yeniden inşa edilen şehrin büyük kapılı *ulug kapıglıg* olduğu kaydedilmiştir¹³¹. Ayrıca, Budist Uygurların bereket için yazdıkları dua metninde; bereketin çok olmasını ve hasat zamanı ürünlerin “şehrin kapıları”na kadar ulaşması temenni ediliyordu: *balıg kapıgları orpazun* “şehir kapıları taşsın”¹³².

2.1.2. Beşbalık

Beşbalık, din ve tercüme faaliyetleri ile önemli bir merkezdi. Uygurca birçok metin bu şehirde bulunmuş hatta seyyahların da uğrak merkezi olmuştur. Wu Gong Seyahatnamesi’nden öğrendiğimize göre Ötüken’deki Uygur kağanı, Budizm’e

¹²⁹ Yıldırım, *Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası*, s.97.

¹³⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 1, s.295.

¹³¹ Mainz 354, 11.

¹³² E2, 74.

inanmadığından ve onlara karşı tavır gösterdiğinden seyyah; yanındaki kitapları Beşbalık'taki tapınağın kütüphanesine bırakır ve Çin başkentine Ötüken üzerinden döner¹³³.

Kaşgarlı Mahmut, balık kelimesi için “çamur” ve İslam öncesinden çok önceki Türk dillerinde “sığınak, kale ve şehir” anlamını vermektedir. Misal olarak da Uygurların en büyük şehrinin “Beşbalık” olduğunu ve “Yengi Balık” isminde de şehirleri olduğunu belirtmektedir¹³⁴.

Yazın yaylalarının başında bulunan bir Türk beyinin, en yakın şehirde bir konağının da bulunması, eski Türkistan Türk hayatının gereklerinden biriydi. Zaten şehirler içinde de bol miktarda atlı Türklere ait eserlerin bulunmuş olması, bize bu gerçeği daha açık olarak göstermektedir. Bu yaylak- kışlak geleneğini 10. yüzyılda Uygurların da sürdürdüğü İdikut'un yazdırdığı Mainz 354 adlı belgede yer almaktadır.

Kağanın yazı Beşbalık'taki yaylakta geçirdiğine dair Mainz 354: Sıçan yılının yaz mevsiminin Beşbalık'ta geçirilmesini ve prāvāraṇa'nın poṣatha töreninin Beşbalık'ta yapılmasını emretti. İkinci (ayda) prāvāraṇa bittikten sonra buyurdu [... gitmeyi] Sekizinci ayda [... buyurdu] [...] içinde bölge içindeki şehrin iç kısmında [...]

Beşbalık'ta Wang Yande ve diğer elçilik ekibi kabul edildikten sonra, müzik, içki, ziyafet ve gece yarısına [kadar] artistler tarafından [oyunan] piyes vardı¹³⁵.

Moğol Dönemi Uygurca mektuplarda Beşbalık şehrine dair bir kayıt bulunamamıştır. 13-14. yüzyıllar arasında tarihlendirilen bu mektuplarda Beşbalık'tan bahsedilmemesinin sebebi; artık Koço'nun siyasi, ticari ve dini özellikleriyle daha önemli bir şehir haline geldiğini göstermektedir.

2.1.3. Yürünçin

PO12: 2. Satır: Yürünçin: *Yetär Elçikä Yürünçinikä bargu tört at*¹³⁶. (Moğol Öncesi Dönem). Bugünkü Urumçi olduğu düşünülmektedir.

2.1.4. Lükçün

Turfan havzasındaki bir diğer Uygur şehri ise Lükçün idi. Hem ticaret hem de idari anlamda Uygur metinlerinde geçen bu şehirden aynı zamanda Ünlü Çinli seyyah Wang Yande

¹³³ Kürşat Yıldırım, “Wu Gong Seyahatnâmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 217, Ağustos 2015, s.13.

¹³⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü lûgat-it-Türk*, Cilt: 1, s.379.

¹³⁵ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s.66.

¹³⁶ **BT 43**, s.82.

de Liuzhong olarak bahsetmiştir. Lükçün'ün idari yöneticisine *targun*¹³⁷ deniliyordu ve ticaret sözleşmelerindeki ceza ödemelerinin bir kısmı da bu şehre veriliyordu.

COUL 13: 11: Lükçün: 10. Koço, 11: Singing, Lükçün : *Amrak Tözün, Ädgü Avırta birlä Koçodın ünüp yoriyu tägintilär. Munta bizintä täginür amtı biz bu kız Singingkä mü täginür azu Lükçüngkä mü täginür. U1Reg10:* 14-15: Lükçünlüg bahşı: *Lükçünlüg bahşıka yarım bö[z]* (Moğol Dönemi). **PList01:** 5-6. Satır: Lükçün: *YDRYLY noyin Lükçünün yanar-ta iki kap bor b noyam-a Lükçünkä bir kap bor alıp bardı* (Moğol Dönemi).

2.1.5. Puçañ ve Çıktın

PO19: Puçañ, Çıktın (Bu belge, Budist ve Hristiyan topluluklar arasında düzenlenmiştir.) *Puçañ Çıktın birlä bir at bir äşgäk iki tonluk böz bičkün [k]ayak-a b(i)lä ata buka kanımdı inäki kuvrak ärkägü[n] el-tin bütürüp berzün* (Moğol Öncesi dönem, Budist topluluğun Erkegün ifadesiyle Hristiyan Uygurlara yapması istenen ödemelerin listesi yer almaktadır.)

PO20: 3,4: Puçañ, Çıktın ile birlikte geçiyor. Hristiyanlar için düzenlenmiş belge. Yuan öncesi tarihlendiriliyor.) *Puçañ Çıktın bilä beş s(ı)tır üç bakır kümüş-ni ... kuvrak ärkägün-lar bütürüp berzün* (8-9).

PO19 ve PO20 adlı her iki belge Moğol Öncesi dönemde yazıldığı düşünülmektedir. Bu iki belgenin birçok ortak noktası daha bulunmaktadır: Bičkün Kaya isimli kişi, iki belgede de ödeme yapılan kişiler arasındadır, ayrıca kuvrak erkegünler ifadeleri Budist ve Hristiyan Uygur topluluklarının birlikte ödeme yapması gerektiğini ifade etmektedir.

Sonuç olarak Puçañ ve Çıktın şehirleri, Hristiyan ve Budistlerin bir arada yaşadığı birbirine yakın mesafede olan iki yerleşim yeri idi.

2.1.6. Singing

COUL 191: 14.: Singing, 18. Al kərpiç: kırmızı tuğla , 16. Vrxr: manastır, 17. Bädiz Singing'te al kerpiç ile muhtemelen vrxar denilen budist bir tapınağın inşaatı söz konusuydu. Aynı zamanda bediz işi ile yine bahsi geçen ibadet yerinin süslemesi hakkında yazılmıştı ve bu süsleme işi bitmeden buradan ayrılamayacağı yazılmıştı. Bu mektup Turfan veya Dunhuang'da bulunmuştur¹³⁸.

¹³⁷ **Mi03**, 15-17.

¹³⁸ **BT 46**, s. 186.

2.1.7. Şaçu

COUL 54: 2. Satır: Şaçu (Shazhou/Dunhuang) Ygän Köl Tarkan Bäg adlı kişinin Kuvın Açarı isimli babasına Şaçu'ya gelip onları görmemesi dolayısıyla yazdığı aile içi bir mektuptur.

COUL 90: 4. Ävtäkilärkä (aile üyeleri), 5.: Şaçu Kayımtu adlı kişinin ev halkına ve ailesine hitaben yazdığı mektupta Şaçu şehrinin sakin ve huzurlu olduğu yazılmaktadır.

COUL 93: 1. Ävtäki ulug kiçigkä şeklinde ev halkının durumu sorulmaktadır. Daha sonra biz sana mektup yazıyoruz, sen yazmıyorsun (yoksa) Şaçu'da kağıt mı bitti şeklinde bir sitem söz konusudur: *bitig itür biz sänlär näng bir bitig itmaz sänlär nägül Şaçuda kăgdä yok mu*¹³⁹.

COUL 196: 8-11: Şaçu'daki bir manastırda devam eden süsleme çalışmaları ve manastırdaki nom adlı dini metinlerin okunup okunmadığı hakkında bilgi almak isteyen birinin mektubudur. Ayrıca burada Çince'den dini metin çevirilerinden de bahsedilmektedir.

BT 46'daki kişisel mektuplara baktığımızda Şaçu şeklinde geçen Dunhuang, Uygurların ailece huzurla yaşadığı yerlerden biri sayılmaktadır. Ayrıca Budist bir manastırda yapılan veya yapılması gerekenleri de incelediğimiz son mektupta görmekteyiz. Uygurların evde yaşayan herkese ve manastırlara oldukça önem verdiklerini gösteren bu mektuplar, Uygurların günlük hayatını değerlendirmek için oldukça önemlidir.

2.1.8. Kamıl

COUL 58: 10. Satır: Kamıl: Hami (Yizhou) *bir bitig Kamılta kod Yazan* ve gönderilen kişinin isimleri tespit edilemese de mektubu gönderen kişinin isteklerinden birinin bu mektubun ulaşacağı kişinin de Kamıl'a bir mektup göndermesidir.

2.1.9. Sücü /Sügçü

COUL 93: 9. Sügçü Suzhou: Şaçu'ya gönderilen bu mektupta, gönderen kişinin Sügçü şehrinde bulunduğu dair bilgi yer almaktadır.

COUL 94: 8: Sücü. Aynı yer ama farklı yazılış. Mektubu yazan kişinin Sücü şehrine geleceğini ve devamındaki satırlarda Naxid Sangun adlı kişinin bedizcisinin Türkçe öğrendiği haberi verilmektedir (9. Satır).

¹³⁹ BT 46, 120.

COUL 103: 8.: Sügçü (Suzhou) Bu mektubu gönderen kişinin alıcıya Sügçü'den ev halkı ile birlikte göç etmesini istediği geçmektedir.

2.1.10. Kızıl

COUL 110. v4: Kızıl'daki dini törenler ve yapılan ibadetler hakkında bilgi almak için yazıldığı anlaşılmaktadır.

COUL 183: v1) Kızıl'daki açarı¹⁴⁰ denilen hocadan ve cümle tam okunamasa da bir v4), bädizçi'den bahsedilmektedir.

2.1.11. Küsen

COUL 161: v4: Kūsānlig. Mektupta cümlelerin bütünü okunamamakla birlikte sonunda Kūsenli biri ifadesi yer almaktadır.

COUL 173: 12.: Kūsān'de Ārkān Arslan'a bağıcılık işleri için bir köle bulması gerektiği buyrulmuş.

2.1.12. Argi

COUL 173: 27.: Argi: (Yangi, Karashar)'de bulunan bir tegine veya üst rütbeli bir görevliye çeşitli taleplerde bulunmak için bu mektubun yazıldığı açıklanmaktadır.

2.1.13. Bilayuq

COUL 131: v1: Bilayuq (Bulayık) Bu mektubun Bulayık'taki Kuman ve Kaw Tangıl adındaki kişilere verilmesi istenmektedir. Hıristiyan bir Uygurun yazdığı mektuptur¹⁴¹.

2.2. Turfan Uygur Evleri

Uygurlar için en temel yaşam alanlarından biri evdi. Uygurlar da tıpkı Göktürkler gibi çoğunlukla “ev-bark” ikilemesini kullanıyorlardı fakat ev kelimesinin yazılışı artık eb>ev şekline dönüşmüştü. Evli insanlar için de “er- ebçi” demektedirler.

Uygurların evleri hakkında bilgileri; ev satış sözleşmelerinden, TT'de yer alan Budist bir rahibin nasihatinden ve çeşitli duvar resimlerinden tespit edebilmekteyiz. Uygur ev resimlerinin bir çoğunun İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'da ağır tahribata uğrayıp yok edilmesinden dolayı; bu görselleri son görenlerden biri Gabain olmuş ve hatırladığı kadarıyla

¹⁴⁰ Wilkens, s.3.

¹⁴¹ BT 46, s. 147.

aslına uygun çizip eserlerinde kullanmıştır. Bu yüzden Uygurların yazılı kaynaklarının önemi daha da artmıştır.

Şekil 1: Uygur Ev Resmi¹⁴²

Ev, Uygurlar için yaşam alanı ile birlikte ailenin temeli olmuş aynı zamanda birbirinden farklı ev çeşitleri olmakla birlikte Uygurlara özgü özellikler de taşımaktaydı. Evlerin yazlık ve kışlık şeklinde olması; hayvancılığa ve özellikle at yetiştirmeye uygun alanlara önem verilmesi, evlerin bahçeli ve korunaklı duvarla, Uygurların ifadesiyle “tam” ile çevrili olması Uygur evlerinin öne çıkan özelliklerindendi.

11-12. yüzyıllara tarihlendirilen Uygurca bir metinde¹⁴³ evin nerede ve nelerden oluşması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Mutfak, konukluk ev, büyük ve küçük kapılar, kuyu, el değirmeni, “oçuk taş” denilen ocak, “agılık” denilen kiler, atlar için yer ve “batıqlıq” denilen tuvalet olması gerekliydi. Budist bir rahibin öğüdü olan bu ideal Uygur evi için güneyde ve kuzeyde yazlık evlerin bulunması ayrıca bu evlerin doğu ve batı taraflarında kanat¹⁴⁴ benzeri çatı olması gerektiği kaydedilmiştir.

Resimlerden ve satış belgesinden anladığımız kadarıyla evlerin kapısı da önemliydi. Kapısının kilidinin satış belgesinde açıkça belirtildiğini görmekteyiz. Ayrıca Gabain, Uygur

¹⁴² Gabain, *Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250*, s.62.

¹⁴³ TT VI, 83-88.

¹⁴⁴ Çalışmamızda s.26'daki Şekil 1: Uygur Ev Resmi'ne bakabilirsiniz.

evlerinin kapılarının süslü olduğunu ve bu süslerin aynı zamanda ev sahibinin toplumdaki konumunu ve rütbesini gösterir şekilde yapıldığını ifade eder¹⁴⁵.

Satış belgesindeki evin bir diğer özelliği de büyük sokağa/caddeye bakan bir konumda yer almasıdır. Bu evin Koço'nun merkezinde yer alan bir caddede olduğu varsayılmaktadır. Bahsi geçen evin bahçeli ve tamlı (koruma duvarlı) olması bize diğer evlerin de bu şekilde olduğunu düşündürmektedir. Bu yerleşim alanı olan konutların iç unsurlarından ilkinin “kilit” ve “kapı” olduğunu görmekteyiz. Metinlerde *sa yakşı* ve *kapıg* şeklinde geçen bu iki kavram Uygur din dışı belgelerinde bahsi geçen evlerin sahip olduğu unsurları gösterir. Bu bakımdan, Sa18 metni, sınırları çizilmiş, caddelerle örülü, kapısı ve kilidiyle sıra sıra evlerden oluşmuş Uygur şehir yapısının ana hatlarını çizer¹⁴⁶.

Ayrıca; Uzunkaya, Çin elçisi Wang Yande'nin de gözlemlediği Uygurların beyaz evlerinin Bezeklik'teki beyaz boyalı evlerle örtüştüğünü, çatı mimarisinin de Çin evlerinden etkilenilmiş olabileceğini belirtir¹⁴⁷.

2.2.1. Evin Bölümleri

“Ev”, Uygurlar için hem yaşanan yer, hem aile hem de oda anlamında kullanılmaktaydı. SUK'ta yer alan Ad02 numaralı vasiyetnamede ise farklı olarak bir kez tanıklanan *piryan* da oda anlamında kullanılmaktaydı. Eve gelen misafirlerin kalacakları yer için ise *konukluk*¹⁴⁸ ve *küdenlik*¹⁴⁹ şeklinde iki farklı söz tespit edilmiştir.

Buğday, Uygurların temel besin kaynaklarından biriydi. “Aş” sözü hem buğday hem yemek anlamında kullanılıyordu. Bu sebepten yemek yapılan yere de “aşlık” ve “aşlık ev”¹⁵⁰ demişlerdi. Bu tabir Türkler arasında mutfak için kullanılan en eski kayıtlardan biridir.

Budist bir dua metninde tarla sahibinin buğday hasadından un üretimine kadar olan süreci yemek yapacak kadına ulaşınca kadar anlatmakta ve bu kişiye *aş kılguçı tişi*¹⁵¹

¹⁴⁵ Gabain, *Das Uigurische Königreich Von Chotscho 850-1250*, s.59. Bahsi geçen ev resimlerinin orjinallerinin yok edildiğini de aktarır.

¹⁴⁶ Uğur Uzunkaya, “Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Uygurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla İlgili Söz Varlığına Dair”, *Türkbilg*, 2014/27, s.44.

¹⁴⁷ Uzunkaya, *a.g.e.*, s.47.

¹⁴⁸ Tekin, *Uygurca Metinler II Maytrısimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, s.110.

¹⁴⁹ TT VI, 22,86.

¹⁵⁰ TT VI, 22, 85.

¹⁵¹ E1.

demektedir. Aşçı için bir diğer söz de *aşçı er*¹⁵² idi, aşçı yardımcısına da *aşçı oğlan*¹⁵³ deniliyordu.

Uygurlar için ideal bir evde kuyu, ocak taşı ve el değirmeni de olması gerekiyordu: “Oçuk” yani ocak, hem Göktürklerde hem Uygurlarda aynı şekilde ifade edilmiştir. Uygurlarda bu ifade *oçuk taş*¹⁵⁴ şeklinde yazıldığına göre taştan yapılmış bir ocak akla gelmektedir.

Evin salon kısmı, Uygur mimarisine Çin’den gelmiş ve “tang” sözü ile karşılanmıştır. Dinî mekânlar için ise aynı sözcük tören salonu olarak kullanılmaktaydı¹⁵⁵.

Uygurlar hamam, banyo anlamındaki evin bölümüne *zunguk*¹⁵⁶ diyorlardı. Tuvalet için de *batıgıg*¹⁵⁷ sözünü kullanıyorlardı. İki ayrı kelime ile ifade edilen evin bu bölümlerinin de birbirinden ayrı yapılar olduğu düşünülmektedir.

Uygurların evlerinin bazılarında ikinci bir kat bulunuyordu. Gabain’in kaydettiğine göre burası sıcak yaz aylarında kullanılıyordu. Evi çevreleyen duvarın gölgesi de hafif bir rüzgâr esmesini sağlıyordu. Elbette bu iki katlı evler, stupa gibi dinî mekânlar ve gözetleme kulelerinden daha kısaydı¹⁵⁸. Üst kat anlamında kullanılan “kalık” sözünün Uygurca metinlerde “hava” ve “yüksek” anlamına da geldiğini belirtir¹⁵⁹. Ming Dönemi **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**’nde de *qalıq balaqana* şeklinde geçmektedir¹⁶⁰.

¹⁵² Ahmet, Caferoğlu, **a.g.e.**, s.16.

¹⁵³ Wilkens, **a.g.e.**, s.76.

¹⁵⁴ **TT VI**, 22, 86.

¹⁵⁵ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 3, s.25.

¹⁵⁶ **TT VIII**, 104.

¹⁵⁷ **TT VI**, 22, 87.

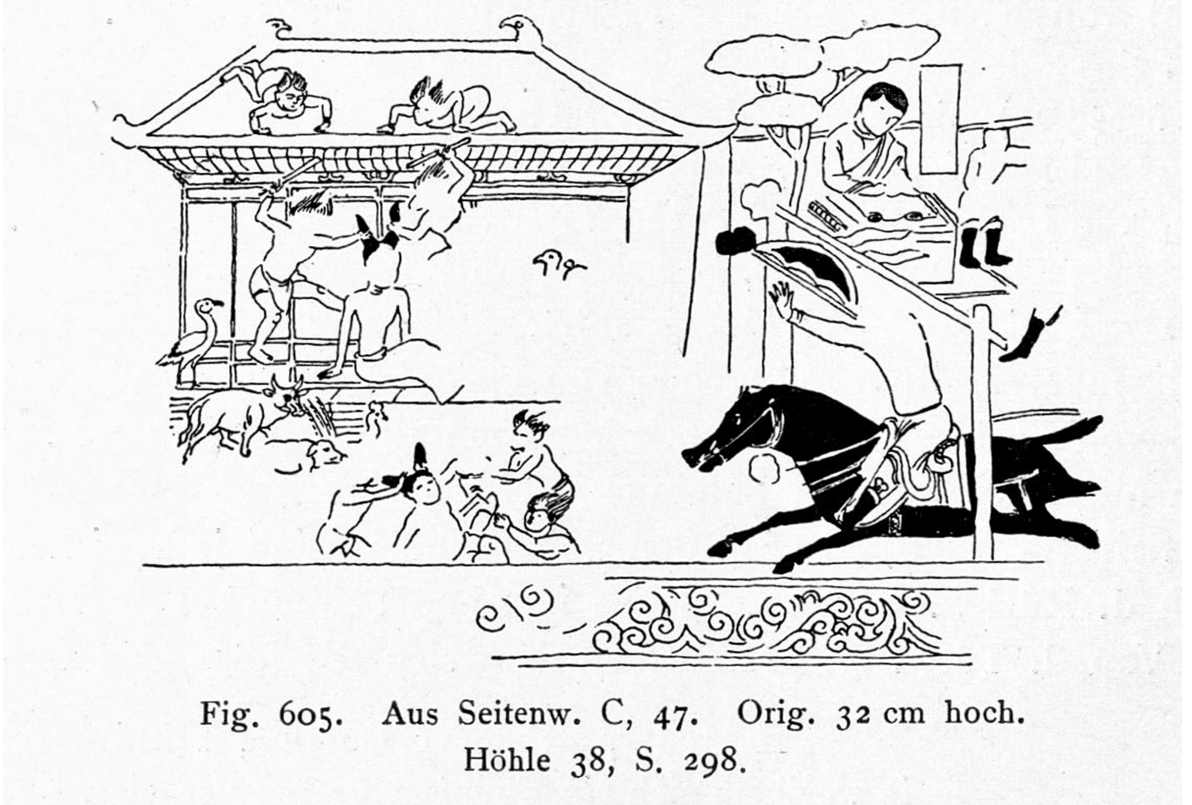
¹⁵⁸ Gabain, **Das Uigurische Königreich Von Chotscho 850-1250**, s.63.

¹⁵⁹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s.298-299.

¹⁶⁰ Yunusoğlu, **a.g.e.**, s.84.

Şekil 2 ve 3: Uygur ev resimlerinden örnekler¹⁶¹

Şekil 4: Budist bir Uygur evine saldıran kötü ruhların tasviri¹⁶²

¹⁶¹ Gabain, *Das Uigurische Königreich Von Chotscho 850-1250*, s.59 ve 65.

¹⁶² Grünwedel, *Altbuddhistische Kulstätten in Chinesisch-Turkistan*, s.294.

Anahtar için kullanılan en eski sözlerden biri olan “açkık”, Mısır’dan Anadolu’ya birçok Türk yurdunda kullanılmış ve bugün de bazı Türk topluluklarında kullanılmaya devam etmektedir¹⁶³. Ev satış belgelerinden Sa18 numaralı belgede evin kilidinin ve anahtarının sağlam olduğu sözleşmede yer almaktadır: *sası yakşısı tükel ol* “(bu evin) kilidi ve anahtar tamdır”¹⁶⁴.

Uygurların yaşadıkları birçok ev çeşidi mevcuttu. Misal olarak içe açılan pencereli ve Uygurların “tam” dediği duvarla çevrili evlerin Turfan’daki rüzgâr ve kum fırtınalarından korunmak amacıyla inşa edilmişti. Diğer bir ev çeşidi ise mağara evleriydi ve genelde dinî mekân olarak da mağaralar tercih ediliyordu. Gabain, mağara evlerinin yoksulluk göstergesi olmadığını ve aşırı sıcak ve soğuktan korunmak için en ideal yapılar olduğunu söylemektedir¹⁶⁵.

Genelde dinî mekânların etrafında yer aldığından ötürü dinî metinlerde tespit ettiğimiz ev çeşitleri ise şunlardır:

Ulug Tıtsı ev: *ulug kapıglıg ulug tıtsı äv etdürü y(a)rılıkadı* “büyük kapılı saray yapılmasını buyurdu”¹⁶⁶.

Yemişlik ev bark: “Yemiş bahçeli ev”¹⁶⁷

Konukluk ev bark: “misafirhane”¹⁶⁸

Kuvraklık ev: “cemaate ait ev”¹⁶⁹

İglic yatgu ev: “hasthane”¹⁷⁰.

¹⁶³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 3, s.56.

¹⁶⁴ Sa18, 6.

¹⁶⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 3, s.67-69.

¹⁶⁶ Mainz 354, 11-12.

¹⁶⁷ Manihaica I, 9.

¹⁶⁸ Maytr. 54, 21.

¹⁶⁹ Maytr. 69, 3-4.

¹⁷⁰ Maytr. 52, 50.

2.3. Diğer Mekanlar

2.3.1. Çadır ve Kulübeler

Uygurlar, Turfan'a yerleştikten sonra kerpiç ve tuğladan evler inşa etseler de gerekli gördüklerinde kurulumu daha kolay olması açısından “keregü” ve “alaçu” yapılarını da inşa edip kullanmışlardır.

Çin kaynakları, Göktürk ve Uygur dönemindeki Türk kağanlarının yaşadıkları yerleri “yachang” şeklinde kaydetmişlerdir. Ögel, Eberhard'ın görüşüne dayanarak; ilk heceyi “Eski Türkçe bir kelimenin Çince telaffuzu olabilir”, şeklinde açıklar. İkinci hecenin de “çadır veya otağ” anlamına geldiğini söyler¹⁷¹. Çin kaynakları ayrıca Kırgızların Uygur Kağanı'nın altın otağını yaktıklarını, böylece Uygur Devleti'nin resmî olarak son bulduğunu “altın çadır” tabiri ile kaydetmişlerdir¹⁷². Uygur çadırlarından bahseden bir diğer yabancı kaynak da Tamim İbn Bahr'ın kayıtlarıdır. Uygur hanının altın çadırını 840'dan sonra Orhun Irmağı kıyılarında görmesine eleştirel açıdan bakan Ögel'e göre, bu metindeki altın çadırın varlığı, genel olarak Türk kültüründe han otağı geleneğine uymaktadır. Tamim İbn Bahr'ın Uygur çadırları hakkında verdiği bilgilerden diğeri de kağan ve askerlerinin daire şeklinde çadırlarının kurulduğuna dairdir¹⁷³.

Ögel “keregü”nün Türkmenlere göre çadır, yerleşik hayattakilere göre kışlık ev gibi çeşitli anlamlara geldiğini Irk Bitig'den örneklerle açıklar¹⁷⁴.

Eski Uygurca metinlerde ise çadır manasına gelen iki kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler genel olarak çadır, baraka, kulübe gibi anlamlara gelse de aradaki farkı anlamak için E1, Irk Bitig ile Divanu Lügatit Türk'e bakmamız gerekir.

Irk Bitig'de 18. Fal, bize ideal “kerekü”nün nasıl olması gerektiğini anlatır: *Kerekü içi ne teg ol? Tügünüki ne teg ol? Közüünüki ne teg? Körüglüg ol. Egni teg? Edgü ol. Bağış ne teg?*

¹⁷¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s.259.

¹⁷² Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s.267.

¹⁷³ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s.50-51. Tamim İbn Bahr'ın Uygurlara seyahati için bakınız: V. Minorsky, “Tamim İbn Bahr'ın Uygur Seyahati”, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 116, İstanbul, 1998, s.61-89.

¹⁷⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 7, s.317. Keregü için ayrıca bakınız: Emel Esin, “Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)”, s.159.

*Bar ol tir. Ança bilingler: anyığ edgü ol*¹⁷⁵. [Çadırın içi nasıl? Bacası nasıl? Penceresi nasıl? Manzaralı. Çatısı nasıl? İyidir. İpleri nasıl? Var, der. Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyidir¹⁷⁶].

El’de 99. Satırda *kördeçike keregüçe közüñzün* “bakana çadır gibi görünsün”

DLT’de ise keregü için hem çadır hem de kışlık ev tanımı yapılmaktadır¹⁷⁷.

Uygurların yaşamlarını sürdürdükleri bir diğer iç mekân ise “alaçu”dur. Ancak Uygur ticaret metinlerinde sadece bir belgede, Taykü adındaki ırmağın kıyısında olan bir alaçunun satışı yapıldığından Uzunkaya, “alaçu” yapısının ırmak kenarına özgü bir mekân olabileceğini düşünür¹⁷⁸.

alaçusı birle basa togrılka toguru tomludı sattıñz “Kulübesi ile Basa Toğrıl’a dürüstçe sattık”¹⁷⁹.

“Alaçu”nun bahçe yanında yer alması ve satış belgesinde belirtilmesi de onun satın alan taraflar için de işlevsel anlamda önemli olduğunu gösterir. Aynı zamanda tarla, bahçe gibi yerlerde bulunması sebebiyle, tarlayı koruyan “közçi- küzetçi”¹⁸⁰ denilen bekçilerin kaldığı yer de olabilir. **COUL 41: 2.** Tiyoqlug, 6. Közädçi: manastır bekçisi yer almaktadır.

Nitekim Uygurların hem günlük ihtiyaçlarının karşılanmasında hem de ticarete önemli rol oynayan tarım alanlarını çeşitli tehlikelerden korumak istemeleri gayet doğaldır. Bu yüzden bu gözcü ve bekçilerin *alaçu* denilen yerlerde kalması da muhtemel görünmektedir.

Alaçuk sözünü derme çatma yapılmış yoksul çadırı olarak açıklayan Ögel, Türk dünyasında ve Anadolu’da yaygın olarak kullanıldığını¹⁸¹ ve taşınıp kurulması daha kullanışlı olduğu için Moğolcaya da girdiğini belirtir¹⁸². **PO14: 2.** Satır: Alaçu Elçi şeklinde kişi ismi olarak kullanıldığı da tespit edilmiştir.¹⁸³

“Alaçu” DLT’de çadır, *alaçuk*¹⁸⁴ anlamında geçse de Maitrisimit’te *kamış alaçuk*¹⁸⁵ denmesi bize bu yapının Uygurlarda kulübe olduğunu düşündürmektedir. Sonuç olarak Uygur metinleri bize “keregü”nün çadır, alaçunun da kulübe olarak kullanıldığını göstermektedir.

¹⁷⁵ Tekin, **İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**, s.21.

¹⁷⁶ Tekin, **İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**, s.29.

¹⁷⁷ **DLT**, Cilt I, 404-12, 447-23, 448-1, Cilt III. 205-20.

¹⁷⁸ Uzunkaya, **a.g.e.**, s.46.

¹⁷⁹ **Sa06**, 4.

¹⁸⁰ Zeime, “Ein uigurischer Erntesegen”, s.114.

¹⁸¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 7, s.300.

¹⁸² Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s. 269.

¹⁸³ Moğol dönemi Bizans kaynaklarında kişi ismi olarak tespit edilmiştir; Bakınız: **BT 43**, s.87.

¹⁸⁴ **DLT**: I,136-12, III.205-16.

¹⁸⁵ **Maytr.**, 88-28.

2.3.2. Dinî Mekânlar

Mimari tekniği açısından Koço'daki binaların iki türe ayrıldığını söyleyen Ögel, ilkinin kesme taşlı yapılardan ve Sasani etkisinde yapıldığını; diğer türdeki yapıların ise Budist Hint mimarisinden etkilenilerek yapılmış dini mabetlerden söz eder. Ayrıca bu mabetlerde Çin mimari eserlerinin bulunmayışını da aktarır¹⁸⁶.

COUL 196: 8-11: Şačudaki bir manastır. Devam eden süsleme çalışmaları hakkında bilgi almak isteyen birinin mektubu. Ayrıca burada Çince'den dini metin çevirilerinden de bahsedilmektedir.

Wu Gong Seyahatnamesi'ndeki önemli bilgilerden diğeri de bize Batı Göktürklerin inşa ettirdikleri manastırlardan bahsetmesidir. Manastır isimlerinin Tegin (Teqinsa), Hatun (Kedun) gibi adlandırılması, Göktürklerin yönetici kesiminin manastır inşasına önem verdiklerini gösterir¹⁸⁷. Uygur yöneticiler de Budist manastır inşa etme geleneğini sürdürmüşlerdir.

Mani mabetlerinin planı Çin kaynaklarında şu şekilde geçmektedir:

Kutsal resim ve kitap salonu; oruç, ibadet ve itiraf salonu; okuma ve eğitim salonu ile hasta salonu¹⁸⁸.

Senggim'de 7, 9. ve 10. Harabe, Murtuk'ta Bezeklik Mağarası, güneyde kesme taşlı büyük bina ve 8 numaralı mabet ile Toyok Vadisi'ndeki mabetlerde birçok Uygurca yazma eser ve resimler bulunmuştur. Ayrıca Toyok'taki Göktürk harfli el yazmasının da bulunduğu bir mabede araştırmacılar "El Yazmaları Evi" adını vermişlerdir¹⁸⁹.

Turfan bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda birçok şehir harabesi ve mezarlık ile mağaralar incelenmiştir. İdikut Uygur Kağanlığı döneminden öncesine ve sonrasına ait birçok dinî resim, Buda heykelleri ve çeşitli kişisel eşyalar, pamuklu kumaşlar ile oyuncaklar ve heykeller bulunmuştur. Bugün Uygurların "minüy" (Bin Ev) dedikleri mağaralardan en önemlileri arasında Bezeklik, Tuyuk, Kızıl Bin Buda Mağaraları'nı sayabiliriz¹⁹⁰.

¹⁸⁶ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.381.

¹⁸⁷ Yıldırım, "Wu Gong Seyahatnamesi", s.8-9, ayrıca bakınız: aynı makaledeki 14. dipnot.

¹⁸⁸ Harun Güngör, **Türk Din Etnolojisi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2020, s.128-129.

¹⁸⁹ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.381-385.

¹⁹⁰ Ahmet Süleyman Kutluk, **En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s.101-105.

Manihaist Uygurların erken dönem dinî eserlerinde “Manistan” ifadesi geçmektedir. Hem durak, durma yeri hem de Manihaistlerin tapınağı anlamında kullanılan bu söz aynı zamanda Manihaizm’in yayıldığı ülkeler için de kullanılmıştır¹⁹¹.

Doğu Manihaistlerinin ibadethanelerine “bia” denilmekte iken; Uygurca metinlerde bu ibadethanelere “tengrilik” ve “çaydan” adı verilmektedir¹⁹².

Eski Uygurca din dışı metinlerde yer almasa da Huastuanift gibi Manihast Uygur metinlerde ve arkeolojik kazılarda manastır bölümü olarak “çaydan”¹⁹³ kelimesi geçmektedir. Le Coq’un arkeolojik kazılarına göre manastırın ortasındaki üç koridorlu genişliğe verilen bu isim; Müller’e göre Hintçe alıntı bir kelimedir ve “bayram günü” anlamına gelmektedir. Manihaistlerin en önemli bayramı olan “Bema töreni”; Manihaist Uygurlar tarafından Doğu Manihaizm’inde kullanılan ve İran dillerinden “gâh” sözcüğü yerine Çince ödünçleme olarak zhaitan “ibadet, oruç salonu” kelimesi kullanılmıştır. Betül Özbay, Partça veya Farsça kökenli olan kelime yayginken Çince ödünçleme olan bu kelimenin Uygurlar tarafından tercih edilmesini ilginç bulur¹⁹⁴. Belki de bu durum Soğdların Uygurlar üzerindeki dinî ve kültürel etkisinin azaldığını göstermektedir.

Türkçe “erkegün” denilen Hristiyan Uygurlar; ibadet etikleri yerler için “kumra” ve “vagdane” ifadelerini kullanmışlardı. Peter Zieme’in yayına hazırladığı bir Hristiyan Uygur metninde¹⁹⁵ Uygurların kilise için “kumra”¹⁹⁶ ifadesini kullandıkları görülmektedir.

Uygurların birçoğu Manihaizm ve Nesturi inancı yerine Budizm’e inanmaya devam etmişlerdi. Çeşitli tapınaklar ve ibadet yerleri inşa etmişlerdi. Şehirlerinde en yüksek mimari yapılar da gözetleme kuleleri ile birlikte bu ibadethanelerdi.

10 veya 11. yüzyıl olarak tarihlendirilen Mainz 354 adlı Uygurca belgede *ulug tıtsı ev* şeklinde geçen ifade en eski Türkçe Budist mabetlerden biridir. Daha sonra ise dinî metinlerde *stupa* ile din dışı metinlerde *virhar* ve *virharlık* daha yaygın olarak geçmektedir. Daha büyük yapıdaki Budist tapınaklara ise *aryadan* denilmekteydi. İbadet yeri dışında hem hastane hem de banka özelliği de taşımaktaydı. Bu büyük manastırlara Uygurlar ve idikut da ayrı bir önem

¹⁹¹ **Manihaica I**, 27, 36.

¹⁹² Güngör, **Türk Din Etnolojisi**, s.128-129.

¹⁹³ Kelimenin kökeni ve anlamı hakkında görüşler ve diğer Manihast Uygur metinlerindeki örnekleri için bakınız: Hüseyin Yıldız, **Manihaist Uygur Metinlerde Çince Alıntılar**, Fenomen Yayınları, Ankara, 2020, s.55-58.

¹⁹⁴ Özbay, **a.g.e.**, s.140-142.

¹⁹⁵ **T III B 99c U 321**, makale için bkz; Peter Zieme, “Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten”, Akademie-Verlag, Berlin, 1974, s.662.

¹⁹⁶ **T III B 99c U 321**, 2, 6.

vermekteydi. Bu yüzden aryadan denilen büyük manastırlar için idikut tarafından özel belgeler düzenlenmişti¹⁹⁷.

13. yüzyılda Kadir Bilge Teğri İlig Han tarafından Budist Murutluk Manastırı'na verilen mülkiyet ve vergi muafiyet izni ile yönetici atamaları belgeleri günümüze ulaşmıştır. Peter Zieme'in¹⁹⁸ ve Melek Özyetgin'in¹⁹⁹ incelediği T III M205 (U5313) ve T III M205c (U5319) numaralı belgelerde manastırların arazilerinin ve onlara ait bağ ve bahçelerin yönetimi, resmî belgelerle güvence altına alınarak il beylerinin ve manastır dışındaki dinî görevlilerin yetkilerini sınırlandıran ve manastırı kendi içinde özerk kılan bir yapıya dönüştürmektedir. Aynı zamanda bu belgeler, Moğol Devleti ve sonrasında Altın Orda Devleti döneminde de tarhanlık belgeleri olarak dinî mekânlara verilen imtiyazları içeren geleneksel belgelere dönüşmüştür²⁰⁰.

Türkistan'da tüccarlar manastırları hem banka hem de depo olarak kullanıp bu dinî mekânlara para ve arazi bağışı da yapıyorlardı. Ögel'in pazar-manastır diye açıkladığı bu yapı daha sonra Türkistan ticaretinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır²⁰¹.

2.3.3. Mezarlıklar

Uygurca metinler içinde mezarlık için “sın” ve “sın orun” ifadeleri kullanılmıştır. “ölüg kişig üçün sın orun itgäli yaratgali saqınsar özleri qanta taplasar, anta itzün, öñtün kidin yirtin birtin yirig yıdan yıparan arıtzunlar itgü yirtä bu bitigig üç qata, azu yiti qata oqızun. “Ölen bir insan için bir mezar yapmak isteyen herkes, istedikleri zaman istedikleri yere koysun ve şöyle yapsın: ön (doğu), arka (batı), kuzey ve güneydeki yerleri buhurla temizletsinler. Temizlenen yerde bu duayı üç defa, yediden az okusun”²⁰².

SUK'ta yer alan metinlerde mezarlık anlamında *sın* kelimesi Mi03 numaralı belgede ise şu şekilde geçmektedir:atlg kıtay oğlanı taştın sınka kañlı yolın körgeli barıp bir böz ton tapıp kelmiş “...adlı Çinli adam dış mezarlığa araba yoluna bakarak gidip pamuklu bir elbise

¹⁹⁷ Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, s.208-212, Peter Zieme, “Uigurische Pachtokumente”, **Altorientalische Forschungen**, 7, 145-170.

¹⁹⁸ Peter Zieme, “Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”, **Altorientalische Forschungen**, 8 (1981) s.237-263.

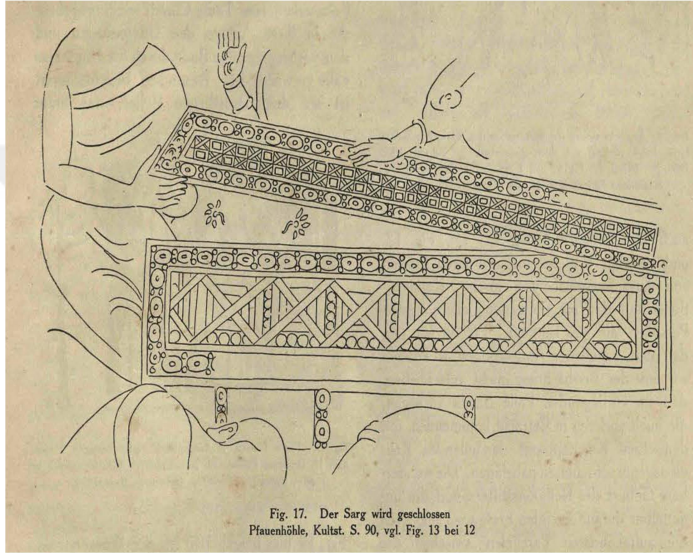
¹⁹⁹ Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, s.152-155.

A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. IX.

²⁰¹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 1, s.243-245.

²⁰² **TT VI** 289-293, s. 128.

bulup gelmiş”²⁰³. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen mezarlık bir şehrin dışında yer alıyordu. Bu da bize Baykara’nın Voronina’dan aktardığı: “Orta Çağ’daki Türkistan şehirlerinin asli unsurları dışında (iç kale, şehristan ve rabad); şehir halkının ihtiyaçlarına göre çeşitli yapıların şehre sonradan eklendiğini ve bu yeni yapılardan birinin de mezarlıklar olduğu” görüşünü desteklemektedir²⁰⁴.

Şekil 5: Uygar minyatüründe Budistlere ait bir tabut²⁰⁵

2.3.4. Mekân ve Bahçe Sınırları

Uygurlar ticaret belgelerine konu olan arazileri, eşyaları vb. açık ve net bir şekilde yazıyorlardı. Özel mülkiyetin korunması ve ticarete güvenin sağlanması için bu sınırları yazılı olarak belirtmeye önem vermişlerdi. Örneğin arsa satış veya kira belgelerinde bahsi geçen

²⁰³ Mi03, 5-7.

²⁰⁴ Tuncer Baykara, “XI.Yüzyıla Kadar Türk Şehri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s.54-55.

²⁰⁵ Albert Grünwedel, *Alt-Kutscha archaologische und religionsgeschichtliche Forschungen an Tempera-Gemalden aus Buddhistischen Höhlen der ersten acht Jahrhunderte nach Christi Geburt*, Otto Elsner Verlagsgesellschaft M.B.H., Berlin, 1920, II 13.

yerin dört tarafının nelerden oluştuğu belirtilmekteydi: *bu tört sıçılığ borlug* “bu dört tarafı da sınırlı (çevrili) üzüm bahçesi”²⁰⁶.

Yönler dışında arsa sınırlarını belirtmek için; yollar, köprüler, nehirler gibi konumu belli olan yerlerden bahsedilmekteydi: *kündün yınak ulug yol adırar* “Güneyden büyük yol (sınırı) ayırır”²⁰⁷.

Ayrıca Uygur şehirlerinde taş köprüler de bulunmaktaydı. Tarla ve bahçe sınırı olarak geçen taş köprüden başka aynı metinde sebze bahçelerinin de tıpkı ev bahçelerinin sınırlarındaki gibi “tam” denilen duvarla çevrili olduğunu görmekteyiz: *bars yıl törtünç ay ygrmikä maña töläk tämürkä sanlıg Tıyuktaki taş köprügnüñ öñdün sıñarkı täğzintürü tamlıg kavlalıkımnı yänä çanggur agıztağı yeti kürilig yerimni* “Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde bana, Töläk Tämür adlı Tıyuk’taki taş köprü’nün doğusundan sınıra ulaşınca duvarlı sebze bahçemi yine Çanggur Ağzı’ndaki yedi ölçekli yerimi (...)”²⁰⁸.

Arsa ve bahçe tarifinde *say* (taşlık), *tag kum* (dağ ve çöl), *ögen* (nehir) de Uygur ticaret belgelerinde sınır belirtmek için kullanılmaktaydı:

tagtın yınak sıçısı say adırar “Kuzey tarafından sınırı taşlık ayırır”²⁰⁹.

örü tagka koğı kumka barsar öz köñülinçe buyan birip yorızun “Yukarı dağa aşağı çöle giderse kendi gönlünce mutlu olup yaşasın”²¹⁰.

bu yirniñ sıçısı örü yınak ögen atırar “Bu tarlanın sınırı(nı) yukarı tarafta(ki) nehir ayırır”²¹¹.

Uygurlar, sokak ve caddelere *kay* demişlerdi. Sa18 numaralı ev satış belgesinde, bahsi geçen evin *ulug kay*²¹² da yani büyük caddede olduğu yazılmıştır. Arkeolojik çalışmalarda da Koço şehrinde biri doğudan batıya, diğeri de güneyden kuzeye doğru uzayan iki büyük cadde ortaya çıkmıştır.²¹³ Şehrin merkezinde birleşen bu caddelerdeki evlerden birinin satış belgesi olduğu düşünülmektedir²¹⁴.

²⁰⁶ Sa05, 11.

²⁰⁷ Sa05, 9.

²⁰⁸ Mi28, 1-3.

²⁰⁹ Sa08, 11.

²¹⁰ Em01, 13.

²¹¹ Sa02, 9.

²¹² Sa18, 3.

²¹³ Özerdim, “Uygurlar Devrinde Turfan Karahoço Şehrinde Evler”, s.110.

²¹⁴ Zieme ise, Gründewel’in cadde konusundaki yorumuna temkinli yaklaşmak gerektiğini söyler, Peter Zieme, Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço, *Altorientalische Forschungen*, 19:2 (1992) s.360.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK FAALİYETLER

3.1. Tarım Alanları

Eski Uygurların en önemli geçim kaynaklarından biri tarımdı. Tarım yapmaya müsait bir coğrafyada bulunduklarından dolayı Uygurlar yerleşik yaşama kolayca geçmişlerdir. Tarım yaparak birçok ürün elde etmişler, bu ürünleri pazarlarda satarak ticaretle de önemli bir yer edinmişlerdi. Ayrıca Budizm ve Manihaizm'in et yeme konusundaki yasakları, Turfan Uygurlarını tarım yapmaya yönelten bir başka önemli sebepti. Bu bölümde Turfan Uygurları'nın nerelerde tarım yaptıklarını, sulama kanallarını ve bu tarım alanlarında neler ürettiklerini eski Uygurca metinlere göre inceleyeceğiz. Ana kaynakları incelemeden önce Turfan iklimine ve coğrafyasına değinmekte fayda vardır.

Turfan günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nde, Urumçi'nin güneydoğusunda yer almaktadır. Kuzeydoğusunda Taklamakan Çölü'nün yer aldığı Turfan kuzeyde Tanrı Dağları'nın doğu uzantısı olan Bogda, güneyde Qoltag (Çöl Dağ) dağ silsileleriyle çevrilidir²¹⁵. Kuzeyden batıya ve güneye doğru çakıllık bir alanla kuşatılan Turfan bölgesini kuzeyde Yalkun Dağı çakıllık bölgeden ayırmaktadır²¹⁶. Turfan bu dağların arasında bir çöküntü bölgesi olup deniz seviyesinden 155 metre alçakta kalmaktadır²¹⁷. Buradaki yerleşim yerlerini Buyluk, Murtuk, Astana, Lempe, Karahoca(Karahoço), Piçan, Keçik, Handuşa, Lemcin, Hankoru, Subaşı, Lükçün, Toksun ve Yılanlık olarak sıralayabiliriz²¹⁸.

Karasal iklimin oldukça yoğun olarak görüldüğü Turfan, Doğu Türkistan'ın en sıcak bölgesidir. Temmuz ayında ortalama sıcaklık 32 santigrat derece olup bu sıcaklık 49 santigrat dereceye kadar çıkabilmektedir²¹⁹. Aşırı sıcaklar altında telef olmamaları için atlar, sığırlar, koyunlar ve develer yüksek ve nispeten daha serin yerlerde güdülmektedir²²⁰. X. yüzyılda

²¹⁵ Kenneth Pletcher, **The Geography of China: Sacred and Historic Places**, Britannica Educational Publishing, New York, 2011, s.316

²¹⁶ Ellsworth Huntington, "The Depression of Turfan in Central Asia", **The Geographical Journal**, 30:3, 1907, s. 257

²¹⁷ Pletcher, **a.g.e.**, s.27

²¹⁸ Turfan'daki yerleşim yerleri hakkında detaylı bilgi için bakınız: Yıldırım, "Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası", s.130-140

²¹⁹ Pletcher, **a.g.e.**, s.317.

²²⁰ Huntington, **a.g.e.**, s.256.

Turfan civarına gelen Çin elçisi Wang Yande, Turfan’da yağmur ve karın olmadığını, buranın çok sıcak bir iklime sahip olduğunu söyler. Gözlemlerine göre o dönem burada oturan Uygurlar aşırı yaz sıcaklarından korunmak için toprağı kazıp mağaralar yapmaktaydı. Yine onun ifadelerine göre kuşlar yükselecek olduğu vakit güneşin sıcaklığından dolayı yere düşmekteydi²²¹. Soğuk fakat kar yağışı olmadan geçen kış döneminde Turfan’da ocak ayı sıcaklığı -9 ila -20 santigrat derece aralığındadır²²².

Kurak bir iklime sahip olduğunu belirttiğimiz Turfan’ın kuzeyden ve güneyden dağlarla çevrili bir çöküntü olması burada yaşayanlar için avantaj olmuştur. Zira bölgedeki çoğu ırmak, özellikle kuzeydeki Bogdo silsilesinden gelen yağmur ve kar suları doğrudan Turfan’a doğru akmaktadır. Fakat Turfan’ın sığağında bu sular da yetersiz olduğu için dağ tabanlarında ve çakıllık bölgede kaybedilen suyu geri kazanmak adına “karız” denilen su kanalları açılmıştır. Coğrafyacı Ellsworth Huntington’un XX. yüzyıl başlarındaki gözlemlerine göre Turfan’da su tüketiminde 9.500 ailenin 5.400’ünün akarsulardan, 4.100’ünün ise “karız” kanallarından suyu tedarik ettiği bilinmektedir²²³.

Coğrafyayı kısaca tanıttıktan sonra Uygur belgelerine geldiğimizde tarım ile ilgili bilgiler SUK’ta yer alan ticaret belgeleri ile E1 numaralı bereket duası ile Turfan Texte’te yer almaktadır.

Uygurlar, çeşitli meyve, sebze ve diğer birçok ürünü toprağı işleyerek elde ediyorlardı. Tarım yapan kişiler için “tarıgçı, äkinçi, sabançı, tat, tögirmençi, ögitçi” ifadelerini kullanmışlardır²²⁴.

Gelişmiş su kanalları sayesinde de toprağın verimini arttırıyor ve kuraklığa karşı önlemler alıyorlardı. Tarım arazileri çok çeşitliydi ve Uygurlar bu alanlar için şu sözleri kullanıyorlardı: *tarığlağ ve kıra/kıraa, atız, anız, bağ, borluğ, kavlalık ve çäçäklik*.

Ana kaynaklardan misaller: *tarığlağ yerlärnin etmäkin amıradaçı irmägürmäkiğ aqladaçı ala tigükä* 29. *tägürmädin bürürdäçi söniüksüz idi* “Tarla yerlerinin hazırlanmasına sevinen tembellik(ten) nefret eden karışık bir parçaya ulaşmadan sıkıştıran daimî idi”²²⁵.

küçük tarlayazı kiçig-te bir ulug atız “Küçük Ova’da büyük bir yer...”²²⁶.

²²¹ İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi. s.56-57.

²²² Huntington, a.g.e., s.256, 258.

²²³ Huntington, a.g.e., s.258, 262, 271.

²²⁴ Gül, a.g.e., s.170-178.

²²⁵ E1, 27-29.

²²⁶ Sa03, 20.

Metinlerde oldukça fazla geçen *kıra*, *kıraa* ise şu şekillerde karşımıza çıkmıştır: *yänä törtkil çuğdaki dört şığ yerimni yänä povu(?) kıradaki üstün çäçäklidäki altı şığ yerimni yänä altın çäçäklidäki dört şığ yerimni: maņa sanlıg bu munça yerlärimni maņa töläk tämürkä yunluklık çao yastuk kärgäk bolup* “ ayrıca Törtkil Çuğ’daki 4 şığ arazimi, yine Povu tarlasındaki yukarı çiçeklikteki 6 şığ arazimi yine aşağı çiçeklikteki 4 şığ arazimi bana ait bu kadar arazilerimi bana Töläk Tämür’e kullanmaya çav yastuk gerek olup”²²⁷.

Metinlerde Uygurların genel olarak adlandırdıkları tarlalar dışında “tarla parçası” anlamında *atız* sözcüğünü de kullandıkları görülmektedir. Mi32 metni baştan ve sondan oldukça hasarlı olsa da *bädük atız* “büyük tarla parçası” ibaresinin bu metinde sıkça geçtiğini görmekteyiz. Yine benzer bir yapı olarak *uluğ atız* da Sa03 metninde sıkça geçmektedir.

Metinlerden Uygurların bağ bahçe kültürüne dair bilgilere de ulaşmaktayız. Tahıl gibi temel ürünler dışında şahsa ait sebzelik ve çiçek bahçelerine de sahip olan Uygurlar, ticaret belgelerinde genelde bu yerleri dört tarafı duvarla çevrili olarak tarif etmişlerdir: *taş köprüg-nüñ öñdün sıñarkı tegsintürü tamlıg kavlalıkımnı* (taş köprünün doğu tarafındaki çevresi duvarla çevrili sebze bahçemi) ²²⁸.

Çiçekler Uygurların kültür hayatında önemli bir yeri vardı. Çiçek bahçeleri ile çevrili evleri ve tarlaları hukuk metinlerinde de geçmektedir: *çeçeklikdeki dört şığ yirimni birtim* “Çiçek bahçesindeki dört şıklık arazimi verdim”²²⁹.

çam çarım kılmazun-lar apam çam çarım kılğalı sakınsar bu borluk teñinçe iki borluk basa tog(r)ıl yarağu birip yulup alzunlar. “İtiraz etmesinler. Eğer itiraz etmeyi düşünüyorlarsa bu üzüm bahçesine denk iki üzüm bahçesini Basa Tugrı’ın (verip) onun da rızasıyla satın alıp (geri) alsınlar”²³⁰; *bu borluk uçagur turı-nıñ üçün* “Bu üzüm bağı asıl Turı’nın (olduğu için)”²³¹ *bu kün-tin minçe bu borluk-ka yir-ke suv-ka ev-ke bark-ka vapso tu erklig bolzun* “Bu günden itibaren bu üzüm bahçesinde, yerde, suda, ev ve barkta muktedir olsun (sahip olsun)”²³².

²²⁷ Mi28, 4-7.

²²⁸ Mi28, 2.

²²⁹ Mi28, 5.

²³⁰ Sa05, 15.

²³¹ Mi20, 11.

²³² Sa12, 13.

Uygurlar ayrıca çayır için *ölen*²³³, harman yerine *ördgün*²³⁴; işlenmemiş veya sürülmemiş tarlaya da *küley*²³⁵ diyorlardı.

3.2. Tarım Ürünleri

Eski Uygurlar buğdaya *aşlık* ve *bugday*²³⁶ derlerdi. E1 metninde buğday hasadı ve un üretimi dua eşliğinde anlatılmaktadır. Önce *tarıgçı*²³⁷ denen çiftçiler tarlayı düzlerler ve saban ve kazmayla tohumu ekerler, tarlayı sulayıp dikenleri temizlerler ve taraya yük hayvanları ve yıllık atları girmesin diye *kökçi küzetçi*²³⁸ yani bekçi koyarlardı.

Biçme zamanı geldiğinde buğday başağı toplanır ve ayakla basılarak harman yerinde ezilir ve etrafa saçılırdı. Böylece buğday sapından ayrılmış ve öğütülmeye veya saklanmaya hazır hale getirilirdi. Un haline getirilmesi için öğütülmüş buğday değirmene götürülürdü. Unu taşımak için *tagar* denilen çuvallara konulurdu. Buğdaylar ve un ambar veya çukurlarda saklanırdı. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla çiftçilik ve bekçilik dışında başka meslekler de eski Uygurlarda mevcuttu. Buğdayı çuvala koyan ve taşıyanlar genç kız ve erkeklerden oluşmaktaydı. Ayrıca demirci ve burgu imalatçısı da tarlada çalışanların kullandıkları araçları üretiyor veya yeniliyordu.²³⁹

Turfan bölgesi denilince akla gelen en önemli üretim faaliyetlerinin başında pamuk yetiştiriciliği gelmektedir. M.S. I-II. yüzyıllara ait mezar kazılarında pamuktan yapılan ve kişisel eşya olarak kullanılan kumaşlar bulunmuştur²⁴⁰.

IX. yüzyıldan itibaren Turfan Bölgesi dışında Kaşgar'da da pamuk üretimi yapılmaktaydı²⁴¹. Çin elçileri de Koço'da pamuk üretimi yapıldığını seyahatnamelerine yazmışlardır. Uygur ticaret metinlerinin birçoğu da pamuktan yapılan bez kira ve satışı hakkında düzenlenmiştir.

Uygurlar için pamuk üretimi, işlenişi ve ticareti her zaman önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Ayrıca Çin'e gerekli olan kumaşı sağlamaları ve vergilerini de pamuklu kumaşlarla yapmaları, pamuk üretiminin artarak devam etmesini, üretim yapılan Uygur şehirlerinin de

²³³ Sa08, 4.

²³⁴ Sa06, 18.

²³⁵ RH06, 4.

²³⁶ E1, 70.

²³⁷ E1, 31.

²³⁸ E1, 53.

²³⁹ E1, 54-59.

²⁴⁰ Kutluk, a.g.e., s.145.

²⁴¹ Kutluk, a.g.e., s.147.

kültürel ve ticari hayatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Pamuk, Uygurlar tarafından hem üretiliyor hem de çeşitli alanlarda kullanılıyordu. “tamgalı böz” denilen kumaşlar ticaret belgelerinde para yerine de kullanılmaktaydı: *şuulug tamgalıg üç otuz ikilik böziñe kesişdimz* “imzalı mühürlü otuz çift pamuktan yapılmış kumaşa anlaşmayı sonuçlandırdık”²⁴²; *altı sınar şulug tamga-lıg skiz on böz-ke kesişdimiz* “altı tarafı imzalı mühürlü (olan) 80 pamuk kumaşına anlaşmayı sonuçlandırdık”²⁴³. Ayrıca Uygurların “ür” dedikleri mısır üretip ticarete kullandıklarını belgelerde görmekteyiz²⁴⁴.

Turfan denilince akla üzüm yetiştiriciliği de gelmektedir. Gerek dağlardan gelen ırmaklarla, gerek Kariz kanalları sayesinde tarla ve bahçe yapılabilen Turfan’da yetiştirilen meyvelerin şeker oranı oldukça yüksektir. Turfan özellikle üzümleriyle ün salmıştır. Bu ufak ve çekirdeksiz yeşil üzümler Pekin’de imparatorların sofralarında da yer bulmuştur²⁴⁵. Yuan Hanedanlığı döneminde Uygurların etkisi ile üzüm yetiştirilmeye başlanmıştır²⁴⁶.

Hem yiyecek maddesi hem tedavi amacıyla üretilip tüketilen²⁴⁷ üzüm için “bor”; üzüm bağı için “borluk”, üzüm yetiştiren ve satan kişilere de “borlukçı” kelimelerini kullanmışlardı.

Turfan bölgesinde Hun dönemi kayıtlarından beri üzüm yetiştirildiği ve şarap üretildiği bilgisi geçmektedir. Göktürkler döneminde de Çin’e üzüm gönderilmiştir²⁴⁸. Aynı zamanda üzüm yetiştiriciliği devlet kontrolünde teşvik edilmiş ve boş bırakılan üzüm bağları için özel vergiler alınmıştır²⁴⁹.

borlukumnu közeğzün “Üzüm bağımı gözetisin”²⁵⁰; *taysañ-takı kum borlug-um-nı boş yir-i bile ////* “Taysan’daki kumlu arazimi, üzüm bağımı, kullanılmamış yerim ile...”²⁵¹; *öñdün yınak basa tog<r>ıl-nın borlug adırar* “doğu taraftan Basa Tog<r>ıl’ın üzüm bağı (sınırı) ayırır”²⁵².

²⁴² Sa06, 5.

²⁴³ Sa23, 5.

²⁴⁴ Mi25, 2.

²⁴⁵ Huntington, a.g.e., s.266.

²⁴⁶ Buheliqi Weili ve Melek Özyetgin, “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2020/15, s.115-125. s.117.

²⁴⁷ Weili ve Özyetgin, “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”, s.121-122.

²⁴⁸ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.394.

²⁴⁹ Weili ve Özyetgin, “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”, s.116.

²⁵⁰ TT IV, 10.

²⁵¹ WP04, 22.

²⁵² Sa05, 8.

Uygur ülkesinde üzüm yetiştirilme teşvik edilmiş ve boş bırakılan üzüm bağlarına özel “borluk anız vergisi” alınmıştır²⁵³.

3.3. Tarım Ürünlerinin Saklanıldığı Yerler

Metinlerde karşımıza çıkan bir başka unsur ise tahıl saklanan çukur için kullanılan “ora”dır: *kumlayu kovzun korum kaya tæg yığılzun tağ tæg tälim bugday bolzun orağa koymazkan toşkan bolzun kedirdin turup kördäçikä käreğüçä közünzün* “ kum gibi sürsün kaya gibi biriksin dağ gibi çok buğday olsun tahıl saklanan çukura koymazken dolmuş olsun batıda durup gördüğünde çadır gözüksün”²⁵⁴.

Turfan Havzası’ndaki ören yerlerinin yani su kanallarının yer değiştirmesi ile şehirlerin de taşındığını; kuraklıktan önceki ormanlık alandan dolayı evlerin yapısının ahşaptan olduğunu ve kuraklıkla birlikte bu ahşap malzemenin çürümeden günümüze kadar gelebildiğini belirtir²⁵⁵.

Tarıgçı, Uygurlarda hem çiftçi hem özel ad olarak kullanılmaktaydı. Ögel, ayrıca erken dönem Moğol metinlerinde çiftçi anlamına gelen “tariyacin” kelimesinin Uygurlardan geçme ihtimali olduğunu belirtir²⁵⁶. Burçak, kabak, iğne unu, kuru üzüm gibi birçok tarım ürününü yetiştiren Uygurların, bu ürünleri ilaç olarak kullandıkları Uygur tıp kitaplarında yer almaktadır.

Manihaizm’e göre her türlü canlıyı öldürmek, savaş yapmak ve silah taşımak büyük günahıdır. Ayrıca bitkileri koparmak, ağaçları kesmek, meyveleri toplamak, sulara çarpmak da yasaktı. Manihaizm’in ambarlarda yiyecek biriktirmeyi de yasakladığı bilinmektedir. Bu dine inananların günlük yiyecek ve yıllık giyecek dışında mal biriktirip stok yapmaları büyük günahlardandı²⁵⁷.

Uygurlar, tahıllarını, çeşitli gıdaları *kerem*, *açıg* veya *sañ* denilen ve ambar, depo anlamına gelen yerlere koyuyorlardı. Özerdim, Stein’in kazılarla ortaya çıkan depo alanları hakkında verdiği bilgileri şu şekilde aktarır: “Karahoca’nın on mil güneyinde ‘Cong-hisar’ (büyük-hisar) harabelerinde küçük kemerli odalar, bodrumlar ve birbiri ardına gayrimuntazam

²⁵³ Weili ve Özyetgin, “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”, s.116.

²⁵⁴ E1, 97-99.

²⁵⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 1, s.291.

²⁵⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 2, s.2.

²⁵⁷ Güngör, *a.g.e.*, s.132-133.

bir halde sıralanmış odalar bulunmuştur. Bu tarz yapı soğuğa, rüzgâra ve güneşe karşı idi”²⁵⁸. Bu yapılardan *kerem* kiler maiyetinde, diğer *açıg* ve *sañ* ise ortak bir depo özelliği göstermekteydi²⁵⁹.

toşkan bolzun kedirdin turup kördäçikä kârägüçä közünzün kârämkä sañka kudsä tur-
“dolmuş olsun batıda durup gördüğünde çadır gözüksün, kilere ambara dökse”²⁶⁰.

bu arpanı açıgka kelürüp birürbiz. “Bu arpayı depoya getirip veririz”²⁶¹.

sañka kuşgan üç küri ürni men iliçük kutlug bürt biz ikigü altım “Ambara koyulan üç küri mısırsı ben İliçük ve Kutlug Bürt ikimiz aldık”²⁶².

3.4. Su Kaynakları

Kuç’a’nın iklimine uyum sağlayan yapılar inşa eden halk, şehre su kanalları ve değirmenler inşa etmişlerdir. SUK’ta yer alan satış belgelerinde de satılacak veya kiralanacak olan arazilerin konumu tarif edildiğinde bu su kanallarından bahsedilir²⁶³.

Günlük hayata dair belgeler aracılığıyla Uygurların sulamalı tarımı bildiklerini de gözlemlemekteyiz. Bu konuya ilişkin sözler *suvak* “sulama kanalı” ve *suvaklıg* “sulama kanallı, ark” şekillerinde karşımıza çıkar. *suvak* ve *suvaklıg* sözcüklerinin metinlerde *ögän* “dere, nehir” sözcüğüyle sık sık bir arada geçtiğini görmekteyiz. *suvak* sözcüğü Sa13 metninde *suvak ögän* “sulama kanalı” şeklinde geçmektedir. *suvaklıg* ise metinlerde oldukça sık rastlanan bir sözcüktür. Sözcüğün ilgi çekici olan tarafı ise ya *ögän* “dere, nehir” ya da *köl* “göl” sözcükleriyle beraber kullanılışdır.

suvak: sulama kanalı, *suvag ögen* “sulama kanallı nehir”²⁶⁴.

suvaglıg yer: *bu ögen üze suvlag-lık bu yir tñinçe iki yir birip yulup alsınlar* “Bu nehir üzerinde bu yere denk ve sulama kanalı olan iki yeri verip alsınlar”²⁶⁵.

bu ’ok ögen-te bu yer tñinçe iki yer birip alzunlar “Mutlaka bu nehir üzerinde, bu yere denk iki yer verip alsınlar”²⁶⁶.

²⁵⁸ Özerdim, “Uygur Devrinde Turfan Karahoço Şehrinde Evler”, s.112.

²⁵⁹ Uzunkaya, a.g.e., s.48.

²⁶⁰ E1, 98-100.

²⁶¹ Mi14, 6-7.

²⁶² Mi15, 2.

²⁶³ Sa12, 3.

²⁶⁴ Sa13, 7.

²⁶⁵ Sa09, 19.

(*ögen ögüz suvı “dere ve suyu”*)²⁶⁷.

*kodı yınak ögen lusay yirin-ke bargu ögen atırr. “Aşağı tarafından (sınırı) Lusay nehrinin olduğu yere akan nehir (sınırı) belirler”*²⁶⁸. *bu ögen üze suvlag-lık bu yir tñınçe iki yir birip yulup alsınlar* “Bu nehir üzerinde bu yere denk ve sulama kanalı olan iki yeri verip alsınlar”²⁶⁹. *ögüz “nehir, akarsu” (taluy ögüzteki balıklar “denizdeki balıklar”)*²⁷⁰. *ögüz içinteki açgu öleñ-ni.. “nehir üstünde yer alan açık (temiz) çayırı...”*²⁷¹.

suvaklıg sözcüğünü Sa03, Sa04, Sa09 ve Sa10 metinlerinde *ögän üzä suvaklıg yer* ibaresiyle görmekteyiz. Burada anlatılmak istenen hiç şüphesiz “nehir kıyısında veya yakınında sulanabilir bir arazi”dir. Sa10 metninde ilgili kısım şöyledir:

tağıgu yıl aram ay altı yañıka maña sada-qa yuñluklık böz kargäk bolup suldan a///tın yüz iki bağlık uzun qarıtı böz alıp şuikü ögän üzä suvaklıg surya birlä ülüşlög maña tägär altı är kömär borluğunı suldan PYM-qa togru tomlıtu sattım “Tavuk yılı, ilk ay(ın) altıncı gününde, bana Sada’ya kullanmak için böz gerek olup Sultan A///’dan 100 (adet) çift katlı uzun ölçüde böz alıp Şuikü kanalındaki sulamalı, Surya ile hisseli bana ait 6 amelelik bağımı Suldan PYM’ye usulüne uygun olarak sattım”²⁷².

WP04 metninde ve Mi25 metninde ise *köl üzä suvaklıg yer* “göl yakınında(ki) sulama kanallı yer” ibaresini görmekteyiz: *///i şıg kösür yer köl üzä suvaklıg on şıg yer bu yerlärne sıkıdu mädiz bilä täñ yezün “ ///i şıg toprak arazi gölde sulama kanallı 10 şıg arazi bu arazileri Sıkıdu, Mädiz ile eşit kullansın”*²⁷³. Turfan Uygurları’nın nehir, göl gibi su kaynaklarından, kanallar vasıtasıyla su taşıyarak suyun daha az olduğu alanlarda da tarıma elverişliliği arttırmak adına çeşitli faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Sulama tekniğinin varlığı sadece tarım yapmayı kolaylaştırmakla kalmaz aynı zamanda alınan ürünün verimini de artırmayı sağlar.

SUK’taki arsa satışları ve kiralama hakkında düzenlenmiş belgelerde su kanalı anlamında *ögän* sıklıkla geçmektedir. Sammlung Uigurischer Kontrakte’de Sa kısaltması ile

²⁶⁶ Sa03, 3.

²⁶⁷ TT V 15, 16.

²⁶⁸ Sa02, 10-11.

²⁶⁹ Sa09, 19.

²⁷⁰ TT III, 90.

²⁷¹ Sa08, 4.

²⁷² Sa10, 1-5.

²⁷³ Mi25, 20-23.

yayımlanan 30 satış belgesinin 11’inde 27 kez²⁷⁴; kredi, vasiyetname ve kira belgelerinde de birer kez geçmektedir.

SUK’ta yer alan hukuk belgelerinde birçok kanalın özel isimle yazıldığı görülmektedir. Çükü²⁷⁵, Samdukü²⁷⁶ (Smdükü)²⁷⁷, Sodu²⁷⁸, Şuikü²⁷⁹, Şukü²⁸⁰, Taykü²⁸¹, Taypukü²⁸², Tsinküü²⁸³ gibi özel kanal isimleri, arazi satış ve kiralama konusunda ayrıntı belirtmek için yazılmıştır.

Uygurlar, kanal için *suvak* ve *suvaklıg* kelimelerini de *ögän* ile eş anlamlı olarak ve sıklıkla kullanıyorlardı. WP04 ve Mi25 numaralı belgelerde suvaklıg denilen kanalların göl ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır: *Siggiktä ulug köl üzä suvaklıg*²⁸⁴; *köl üzä suvaklıg on şıg yer*²⁸⁵. Ayrıca WP04 numaralı vasiyetnamede, “üç günlük yaz sulama kanalı” ifadesi geçmektedir: *üç künlük yaz suvaklıg*²⁸⁶.

Sulama kanalları devlet kontrolündeydi ve vergi ödemesi yapılmayan tarla ve bahçelerin su kanalları kapatılıyordu. Murutluk Manastırı için Uygur kağanı tarafından verilen emirde ögen kesici memurlardan bahsedilmektedir.

3.5. Hayvancılık

Uygur metinleri hayvan adları konusunda oldukça zengin bir literatür oluşturmaktadır²⁸⁷. Hem edebi hem dini hem de din dışı metinlerde yer alan bu hayvanlar, gündelik hayatta genelde ticaret, taşımacılık ve gıda maddesi temin etmek için kullanılmaktaydı. Ayrıca hem yazılı belgelerde hem de duvar resimlerinde Uygurların avcılık yapmaya devam ettiklerini tespit etmekteyiz.

²⁷⁴ Sa01,15; Sa02, 9-11; Sa03,15; Sa06, 16; Sa07, 15; Sa10, 14; Sa09, 8.

²⁷⁵ Sa07, 2 ve 25.

²⁷⁶ WP04, 7.

²⁷⁷ Lo15, 8.

²⁷⁸ Sa09, 8.

²⁷⁹ Sa10, 3; WP04, 5.

²⁸⁰ Mi22, 4.

²⁸¹ Sa06, 3.

²⁸² Sa03, 19; Sa04, 11.

²⁸³ Sa04, 2.

²⁸⁴ WP04, 20-21.

²⁸⁵ Mi25, 21.

²⁸⁶ WP04, 21.

²⁸⁷ Hacer Tokyürek, “Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları”, *TÜBAR*, XXXIII-/ 2013-Bahar, s.221-281.

Uygurların geçim kaynaklarından biri de hayvancılıktı. Hem dini törenlerde kurban edilecek hayvanlar hem taşımacılıkta kullanılacak olanlar hem de ticarete önemli dereceye sahip at ve develer de yetiştiriliyordu. Ayrıca hukuk belgelerinde geçtiğine göre Uygurlar için kürk de önemliydi. Bu da taşımacılık ve gıda dışında da hayvanların kullanıldığını göstermektedir. Din dışı metinlerde de tarımda kullanılan birçok hayvan yer almaktadır:

Uygur atları daha onlar Ötüken’de iken meşhurdu. Çin’i birçok kez iç sıkıntından kurtaran Uygurlar, An Lushan isyanından sonra Çin başkentinde kalmışlar ve bunu ticaret ve dini olarak kendi lehlerine çevirmişlerdi. Çinlilere atlarını satan Uygurlar, sıradan bir at için dahi 40 balya ipek istiyorlardı²⁸⁸.

Uygurlar, Doğu Türkistan’a göç ettikten sonra Karahanlılar gibi bazı devletlere karşı askeri zafer kazanmalarını Kaşgarlı Mahmut Uygurların Mani dinine rağmen hala ok atmada usta olmalarıyla açıklar. Harun Güngör’e göre bu durum Manihaizm’in Türklerin asıl karakterinde derin değişikliklere yol açmadığını göstermektedir²⁸⁹.

3.5.1. Tarımda Kullanılan Hayvanlar

Tarımda ve yük taşımacılığında en yaygın kullanılan hayvanlar; sığır, inek, eşek gibi güçlü ve uzun mesafelere dayanıklı olanlardı. Dua metinlerinde buğday tarımı tarif edilirken “ud” denilen sığırın kullanıldığı yazılmıştır. El 74. satırda “ud”un harman yerindeki buğday başaklarının dövülmesinde kullanıldığı yer almaktadır.

inek üç eşek bir bedük bir kiçig iki isiç.. “inek üç eşek, bir büyük, biri küçük iki kazan...”²⁹⁰.

Tarım dışında ulaşım ve taşımacılıkta kullanılan hayvanların “ulag” veya “kölük” diye genel isimleri de kullanılmaktaydı: *ap yarıl sar kölük bertin ser* “deri çanta yarıl sa (parçalansa) yük hayvanı yaralansa”²⁹¹.

mıa sranguçka uzunka bargu eşek ulag kergek bolup “Bana Sranguç’a uzağa gidecek eşek, yük hayvanı gerekip”²⁹².

²⁸⁸ Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, s.54.

²⁸⁹ Harun Güngör ve Ünver Günay, **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019, s.180.

²⁹⁰ **WP04**, 25.

²⁹¹ **Lo03**, 4.

²⁹² **RH13**, 3.

3.5.2. Tarım Dışında Hayvanlar

Uygurlar, at ve deve yetiştiriciliğine önem vermişler ve bu hayvanları hediye, vergi ve ödeme karşılığında da kullanmışlardır:

bu yüz kunpu bir at birle bitig kılmiş künte tükeği altm “Bu yüz kunpuyu ve bir atı, bu belge yazıldığı zaman tamamen aldım”²⁹³.

beget-ler-ke birer eder-ke yaraşu at kışgut birip söz-ler-i yorımazun “Beylere eyerlemeye uygun at ceza verip sözleri geçerli olmasın”²⁹⁴.

Ögödey süüsiñe iki yürün adan ötünüp... “Ögödey ordusu için iki beyaz deve dileyip...”²⁹⁵.

3.5.3. Avcılık

İslamiyetten önce Uygurlar, çeşitli dinlere inanmışlar ve bu dinlerin emirlerine göre çeşitli metinler çevirmişler veya yazmışlardır. Budizm ve Manihaizm’in canlılara zarar vermeme gibi kesin günah sayılan emirleri olmasına rağmen, Uygurca belgelerde ve resimlerde Uygurların avcılık yapmaya devam ettiği görülmektedir. Zieme tarafından tespit edildiğine göre “kuşçı, kâyıkçı, balıkçı, avcı torçı, tuzakçı” denilen birçok avcılık türü bulunmaktaydı. Bu avcılar “tuzak”, “körp”, “kapgan”, “sürgü” ve “yipäk” gibi av malzemelerini kullanmaktaydı²⁹⁶.

1930 Türkische Turfan-Texte IV’te Budist Uygurlara ait bir günah metni yer almaktadır. 55. ve 76. satırlarda dua eden kişilerin çeşitli hayvanları avladıkları ve bundan pişman oldukları anlatılmaktadır. Aynı belge Zieme tarafından yeniden okunup değerlendirilmiştir²⁹⁷.

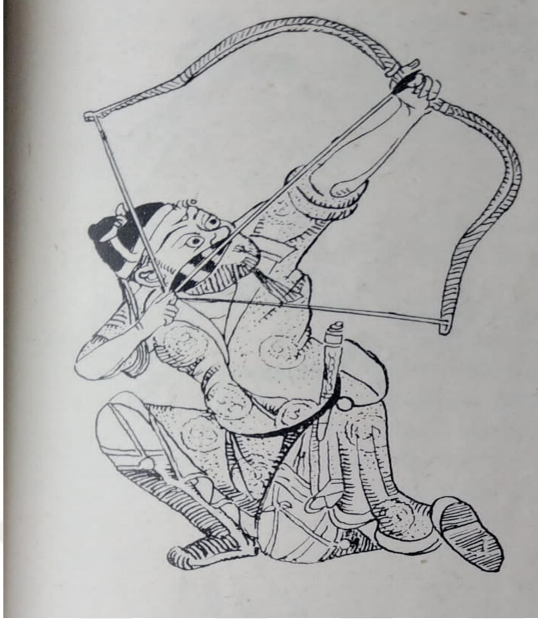
²⁹³ **Sa19**, 6.

²⁹⁴ **Sa11**, 19-20.

²⁹⁵ **Ad01**, 13.

²⁹⁶ Peter Zieme, “Some Data on Uigur Traps”, **Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis** 133, 2016, s.314-317.

²⁹⁷ Peter Zieme, “Ein Uigurisches Sündenbekenntnis”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Tomus XXII (1), 1969, Berlin, s.107-121.

Şekil 6: Budist Uygur resimlerinde avcılık²⁹⁸

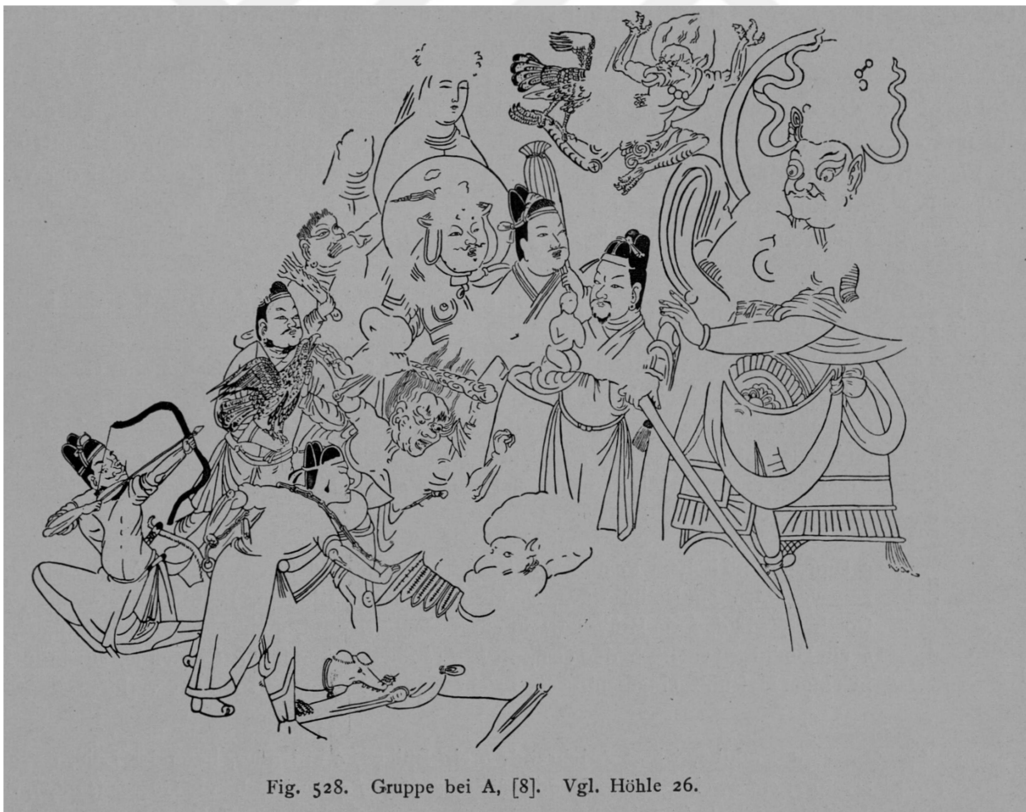

Fig. 528. Gruppe bei A, [8]. Vgl. Höhle 26.

Şekil 7: Budist Uygurların av kültürü²⁹⁹

²⁹⁸ Gabain, Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250, s. 53.

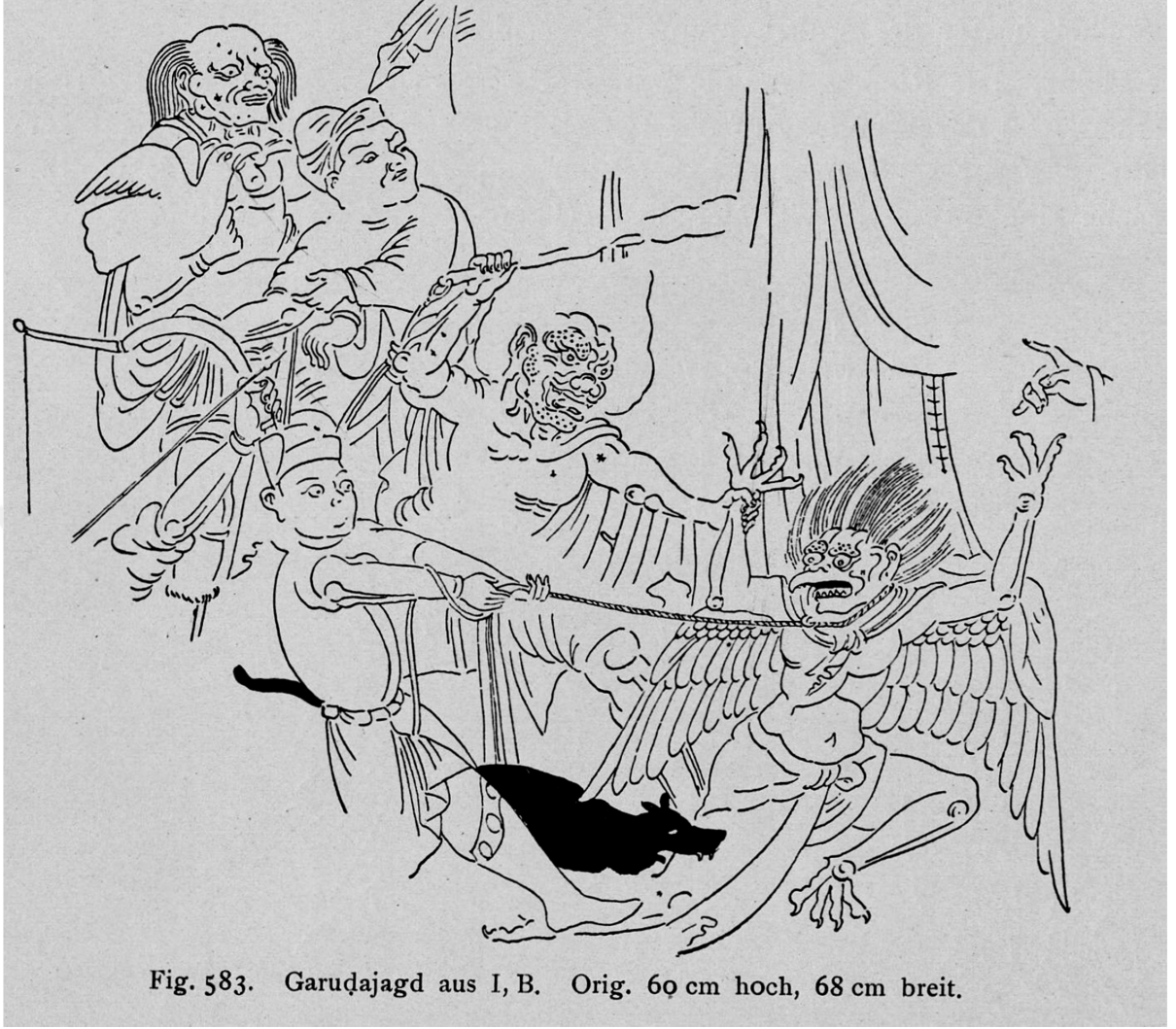

Fig. 583. Garuđajagd aus I, B. Orig. 60 cm hoch, 68 cm breit.

Şekil 8: Budist Uygurların avcılık kültürü ve Garuda'nın yakalanışı³⁰⁰

²⁹⁹ Grünwedel, *Alt buddhistische Kulstäten in Chinesisch-Turkistan*, s.249.

³⁰⁰ Grünwedel, *Alt buddhistische Kulstäten in Chinesisch-Turkistan*, s.282.

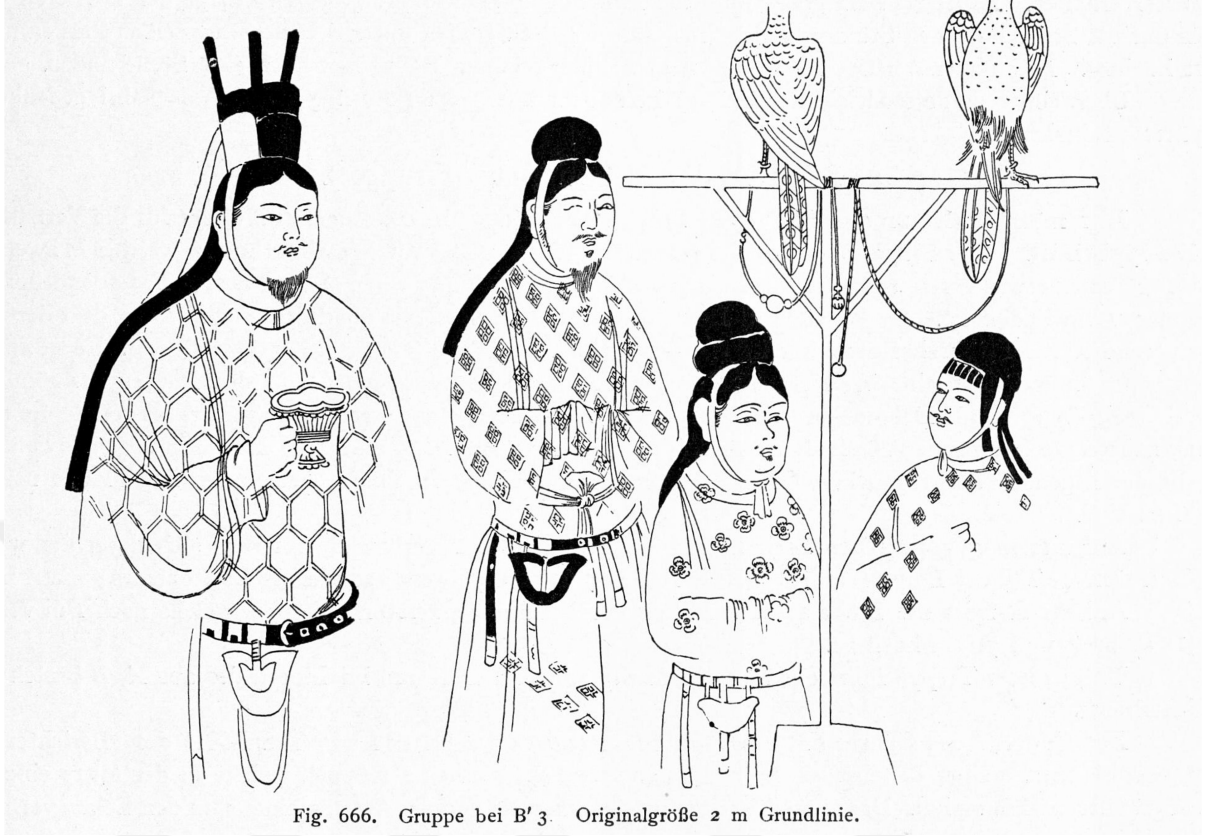
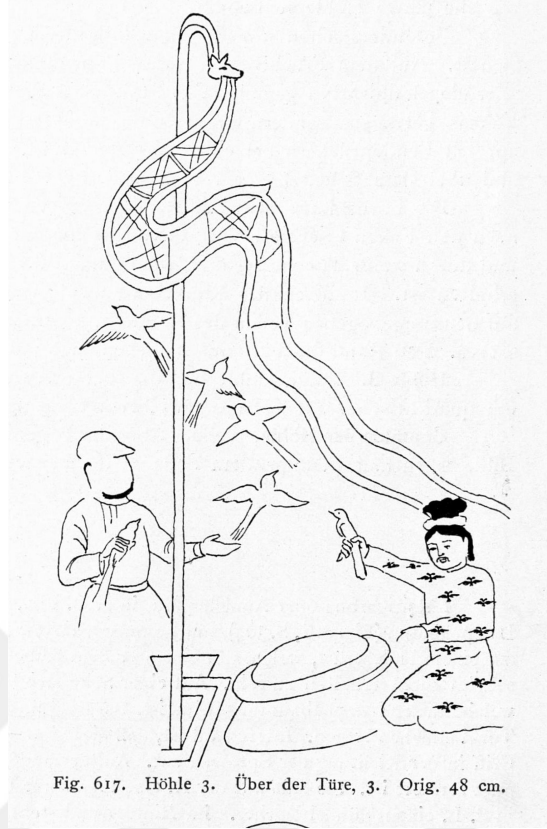

Fig. 666. Gruppe bei B' 3. Originalgröße 2 m Grundlinie.

Şekil 9: Bir Uygur tiginini ile avcı şahinler ve yetiştiricileri³⁰¹

³⁰¹ Grünwedel, *Altbuddhistische Kulstäten in Chinesisch-Turkistan*, s.335.

Şekil 10: Kurt başlı sancak ve posta güvercinleri uçuran Uygurlar³⁰²

³⁰² Grünwedel, *Altbuddhistische Kulstäten in Chinesisch-Turkistan*, s.304. Türklerde kurt başlı sancak için ayrıca bakınız: Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s.140.

3.6. Ticaret

Turfan şehirleri, tarihi ipek yolu üzerindeydi ve milattan önceki devirlerden bu yana önemli bir güzergahtı. Yazılı kaynaklarda da geçen bu yollara sahip olmak, hem maddi hem de kültürel anlamda önemliydi³⁰³. Ayrıca Budizm ve Maniheizm gibi dinler için de önemli tapınakların bulunduğu yerlerdi. Bu yüzden hacıların da ziyaret ettikleri yerlerdi.

Uygurlar, Turfan Bölgesi'nde tarım ve ticaret temelli bir ekonomi ile yaşamlarını sürdürüyordu. İnandıkları dinlerin savaşmayı yasaklamış olması, Soğdlarla ticari ve sosyal ilişkilerin gelişmesi ve Turfan'ın ticarete elverişli konumu da bunu teşvik ediyordu.

Uygurlar, tarım ve ticaretle uğraşarak günlük ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Ulusal ve uluslararası ticaret merkezleri sayılan Koço ve Lükçün gibi ünlü pazar yerleri mevcuttu. SUK'ta yer alan birçok ticaret belgesi bu pazar yerlerinde düzenlenmişti. Uygurlar bu mekânlar için *kidin*³⁰⁴ sözünü kullanıyorlardı.

Uygurca yazılmış belgelerin ağırlıklı olarak dini çeviri metinlerinden ve ticaret sözleşmelerinden oluştuğunu görmekteyiz. Bu ticaret belgelerinin birçoğu “Sammlung Uigurischer Kontrakte (Uygurca Toplu Sözleşmeler)” adı altında 3 cilt olarak yayınlanmıştır³⁰⁵. Kısaca SUK olarak anılan bu belgeler; Uygur toplumunda yaşayan kişiler arasında düzenlenmiştir. Bu belgelerin yazım planı da birbirlerine benzemektedir. Bu belgelerin düzenleniş tarihi gibi ortak özelliklerinin var olması ve uzun süre kullanılmış olması, Uygurların yazı geleneğinin yaygın olduğunu ayrıca satıcı ile alıcının haklarının korunması için çeşitli şartların ve cezaların da yazılması hukuka önem verdiklerini göstermektedir.

Ticaret belgelerinin içeriğine bakıldığında ise Uygurların günlük hayatlarını devam ettirmek için hangi ürünlere ihtiyaçları oldukları, arazi satış ve kira sözleşmeleriyle hangi yerleşim alanlarına ve tarım alanlarına sahip oldukları, hukuki güvenin hangi şartlarla sağlandığı gibi birçok konuda bilgiler mevcuttur.

Uygurlar, buğday, darı gibi birçok ürünü satın veya ödünç almışlar ve bunu yazılı olarak güvence altına almışlardır. Genelde iki tanık ile birlikte düzenlenen bu ticaret belgelerinden

³⁰³ Yıldırım, “Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası”, s.62-70.

³⁰⁴ Sa01, 4; Sa03, 5; Sa04, 5; Sa06, 7; Sa07, 4; Sa19, 3; Sa23, 4; RH02, 3; Mi16, 4.

³⁰⁵ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, Cilt: 1-3.

U5968+U5971 numaralı belgeye dikkat çeken Peter Zieme, yaklaşık yarım tonluk buğday satışının dört tanık ile birlikte gerçekleştiğini belirtmiştir³⁰⁶.

³⁰⁶ Peter Zieme, “Ein Uigurischer Leihkontrakt über Weizen”, **Altorientalische Forschungen**, 7, Akademie-Verlag, 1980, s.273-274.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YİYECEK İÇECEK KÜLTÜRÜ

Ögel, Türklerin yiyecek kültürünü incelediği 4. cilde başlarken ilk olarak et ve süt ürünleri ile başlamak gerektiğini çünkü bu besinlerin Türklerin hayatının en temel besinleri olduğunu yazmıştır³⁰⁷.

4.1. Hayvansal Gıdalar

Maniheizm'in yasalarında; ağız, el ve kalbin mührü olarak kısaca üç tamga denilen yasaklar mevcuttu ve ağzın mühründe kötü sözler ve hayvansal gıda maddelerden uzak durmak gerekliydi. Doğada bulunan bitki ve hayvanların temiz olduğu ancak değişime uğrayınca özlerindeki temiz ruhun bozulduğu anlayışından dolayı hayvansal ürünlerden uzak durulması gerektiği; bitkisel ürünlerin daha çok tüketilmesi gerektiği bizzat Mani tarafından öğütlendiği anlayışı benimsenmiştir. Pırasa, yer mantarı, soğan gibi bitkilerin ve meyvelerin tüketilmesi, hayvanların öldürülmemesi gerektiği inancından dolayı³⁰⁸ Maniheist Uygurların - tıpkı Budist Uygurlar gibi- et yemekten kaçındığı söylenebilir fakat yine de pazarlarda avcılarının tuttuğu balıklar, kırmızı etler satılmaktaydı. Ayrıca Uygurlar balık ve geyik eti de yemişlerdi³⁰⁹.

Çinli elçinin aktardığına göre kağan, onun ziyareti dolayısıyla yemesi için at ve koyun kestirmiştir. Beylerin at eti, fakir olanların da koyun, ördek, kaz gibi hayvanların etlerini yediklerini kaydetmiştir³¹⁰. Uygurların Budizm ve Manihaizm gibi et yeme konusunda katı kuralları olan dinlerine rağmen yönetici ve halkının bu kural yerine eski Türk yemek geleneğini bu sürede devam ettirdiklerini göstermektedir.

Eski Uygurlar, toplulukla yemek yemeyi, yemeklerini paylaşmayı severlerdi. E1 metni bereket duası olsa da dua eden kişinin çalışanlarına nasıl bir ziyafet verdireceğini anlattığı bir metindir. Dua; tarlanın ve mahsulün iyi olması için çalışanların çok çalışması gerektiğini ve böylece sahibinin de önce semiz irkeç denilen tekeyi kurban edeceğini, daha sonra yağ alıp

³⁰⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 4, s.1.

³⁰⁸ Güngör, *a.g.e.*, s.132-133.

³⁰⁹ Bu meslekleri *TT IV* metnin şu satırlarından öğreniyoruz. Günahlarından arınmak için bu meslekleri günahlar arasında saymışlardır.

³¹⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 1, s.51.

yağlı takça denilen ziyafeti düzenleyeceğini anlatır. Domuz yedirip sıcak küplerden sorma denilen buğday birası da ziyafette verilecektir. E1 60-62. satırlarda dua eden kişi çalışanlarına ekinin bereketli olması için kurban kesmenin dışında konukların yemesi için domuz pişirilmiş ve ziyafet vermişler.

Uygurlar, eski Türk geleneklerini göç ettikleri yerlerde de devam ettirmişler fakat yerleşik yaşama geçtiklerinde içecekler de buna göre değişmiştir. Mesela eski Türklerin milli içeceği sayılan kımız, Uygur metinlerinde yer almamakla birlikte süt ve süttten yapılan yoğurt en eski Uygur metinlerden itibaren tespit edilmektedir. Bu da bize uzun süreli saklamaya uygun olmayan yiyecek ve içeceklerin artık tercih edilmediğini, bunun yerine saklamaya uygun yiyecek ve içeceklerin üretilip tüketildiğini söyleyebiliriz.

Uygurlarda süt, hukuk alanında da önemli bir yere sahipti. Nitekim evlatlık belgelerinde süt hakkı denilen bir yetiştirme parası bedel olarak istenmekteydi:

“men titso agam ançuk bile aytışıp akam-nıñ boguzın yigedgli alp bolmuş-ka inimantso-nı tugmış-ıms toynak şilavanti-ka süt sevinçi ygrmi stır kümüş alıp ogul-luk birtimz “Ben Titso ağabeyim Ançok ile konuşup abimin zorlaşan maişet durumunu düzeltmek için kardeşim, Antsoniyi akrabamız Toynak Şilavantiden süt hakkı (yetiştirme parası) için 20 stır gümüş alıp evlatlık verdi”) ³¹¹.

Yoğurt, Altay kültürünün ortak besinlerindendir ve kökeninin İskitlere kadar dayandığını ve Eski Yunan kaynaklarında da geçmektedir ³¹².

4.2. Yemekler

Aşlık, Uygurlardan itibaren Türklerin mutfak için kullandığı en eski kelimedir. Selçuklular zamanında da geçen bu sözcüğü Oğuzlar sadece buğday anlamında kullanmaktaydı ³¹³.

Mani dinine göre akşam yemeği dışında yemek yemek; sebze dışında et ve süt ürünleri tüketmek yasaktı. Bu yasak, Türk yemek kültürüne aykırı olduğundan sadece belirli kesimin bu dini öğretileri uyguladığı görülmektedir. Yabancı kaynaklarda da Mani dininin bu

³¹¹ Ad02, 3-5.

³¹² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 4, s.19.

³¹³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 3, s.37.

özellikleri Uygurların cesaretini azalttığı ve onları gevşettiğini; bu yüzden bu dine tüccar ve şehirlielerin rağbet gösterdiklerini yazmaktadır³¹⁴.

Manihaistlerin et başta olmak üzere hayvansal gıdaları tüketmeleri haramdı. Mani kendi müritlerine sadece kırmızı renkli meyveleri yemelerini tavsiye etmiştir. Şarap da kesin olarak yasaklandığından bunun yerine bal ve üzüm şerbeti karışımı olan “mulsum” içilmesine müsaade edilmiştir³¹⁵.

Manihaizm’e inanan Uygurların kaleme aldığı ilk Uygurca metinlerde ekmek “ötmek” şeklinde geçerken, daha sonraki döneme ait Uygurca ticaret belgelerinde “etmek” şeklinde olduğu tespit edilmiştir³¹⁶.

4.3. Yiyecekler İçin Kullanılan Eşyalar

Uygurların kullandığı mutfak eşyaları hakkında vasiyetnamelerde birçok bilgi yer almaktadır. Ahşaptan yapılmış eşyaların miras olarak bu belgelerde yer alması, ölen ve geri kalan kişiler için önemli olduğu anlaşılmaktadır.

çöki: yemek çubuğu

altı kişilik sır çöki “altı kişilik vernikli (boyalı) yemek çubuğu”³¹⁷.

eşiç: tencere

bir bedük bir kiçig iki *isiç*... “bir büyük, biri küçük iki *kazan*...”³¹⁸.

idiş: kap kacak, çömlek (*üç üçer kaplıg küp üç birer kaplık idiş* “üç tane üç kaplıg ölçüsünde testi, üç tane bir kaplıg ölçüsünde kap”³¹⁹.

küplüg idişlerte sorma alıp tanyadive tenrike tapıgka udugka turduñuzlar erser... “küp şeklindeki kaplardan buğday birası alıp Dhanyadive Tanrı’ya sunu yapıp saygılarınızı sundunuz...”³²⁰.

kadıñ: kap kacak

yiti tirek kañıñ “yedi direk ve kap”³²¹.

³¹⁴ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.377-378.

³¹⁵ Güngör, *a.g.e.*, s.132.

³¹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 4, s.36-37.

³¹⁷ WP03, 10.

³¹⁸ WP04, 25.

³¹⁹ WP03, 12.

³²⁰ E1, 78-81.

³²¹ WP03, 9.

kaşuk: kaşık³²².

kendük: un koymak için topraktan yapılmış kap.

könek: koca, kap bir bedizlig sır... könek “bir boyalı, vernikli kova”³²³.

küp: küp, balçıktan kap

üç üçer kaplıg küp üç birer kaplık idiş “üç tane üç kaplıg ölçüsünde testi, üç tane bir kaplıg ölçüsünde kap”³²⁴.

bir küp bor “bir küp şarap”³²⁵.

patır: dilenci kasesi, kase.

tagar: çuval, torba; buğday çuvalı *iki yrm tagar bugday aldım* “iki yarım çuval buğday aldım”³²⁶.

sizlerniñ bo emgenip tarımıñ aşılkıñızlarka bir tagarka miñ tagar tüş süzün.. “sizlerin sıkıntı çekip ektiğiniz buğdaylarınız bir torbaya bin torba yemiş olsun”³²⁷.

tepsi: tabak

tört ıgaç tepsi “dört tahta tabak”³²⁸.

³²² H II, 18, 63.

³²³ WP03, 6.

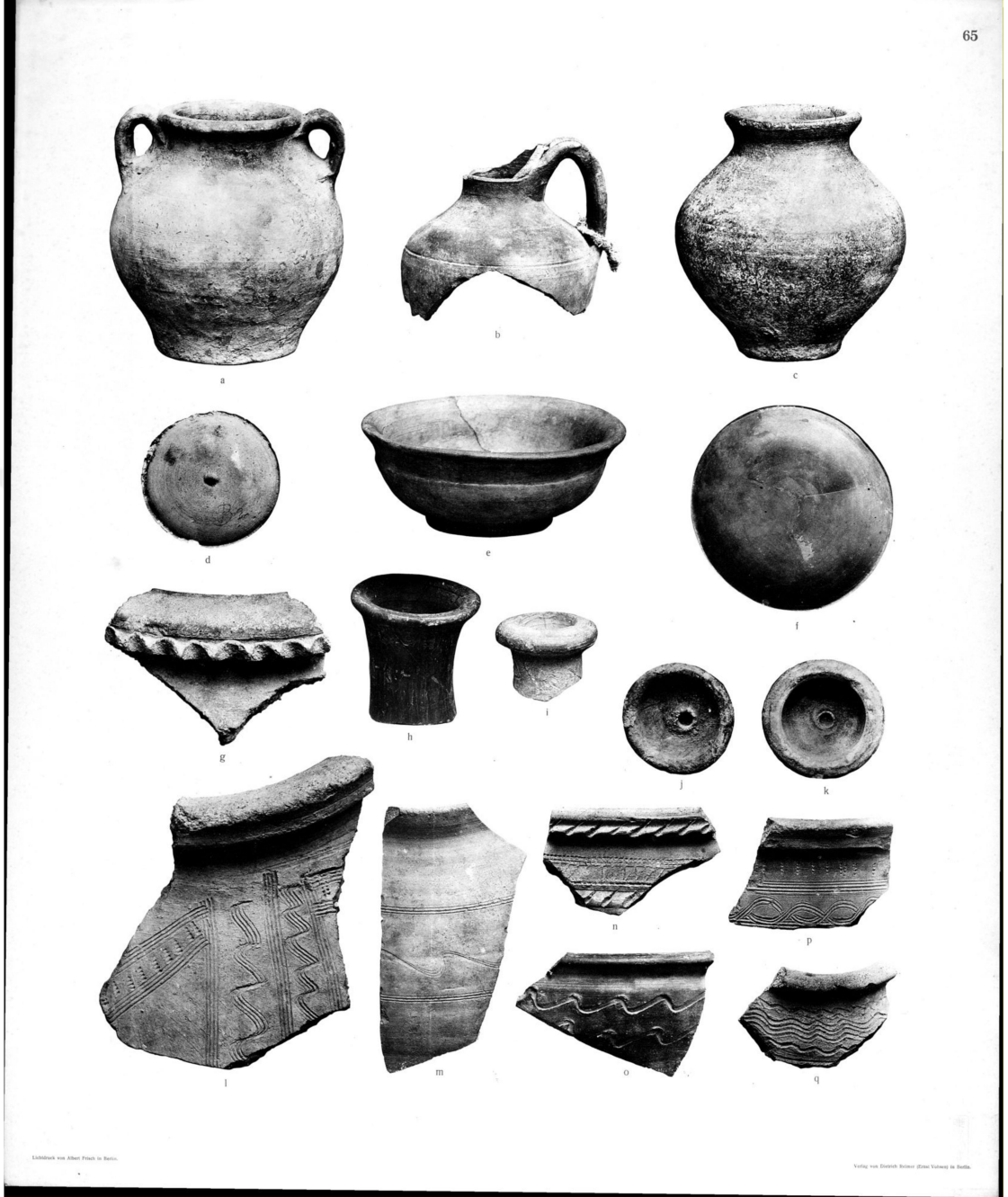
³²⁴ WP03, 12.

³²⁵ Sa09, 6.

³²⁶ Lo18, 4.

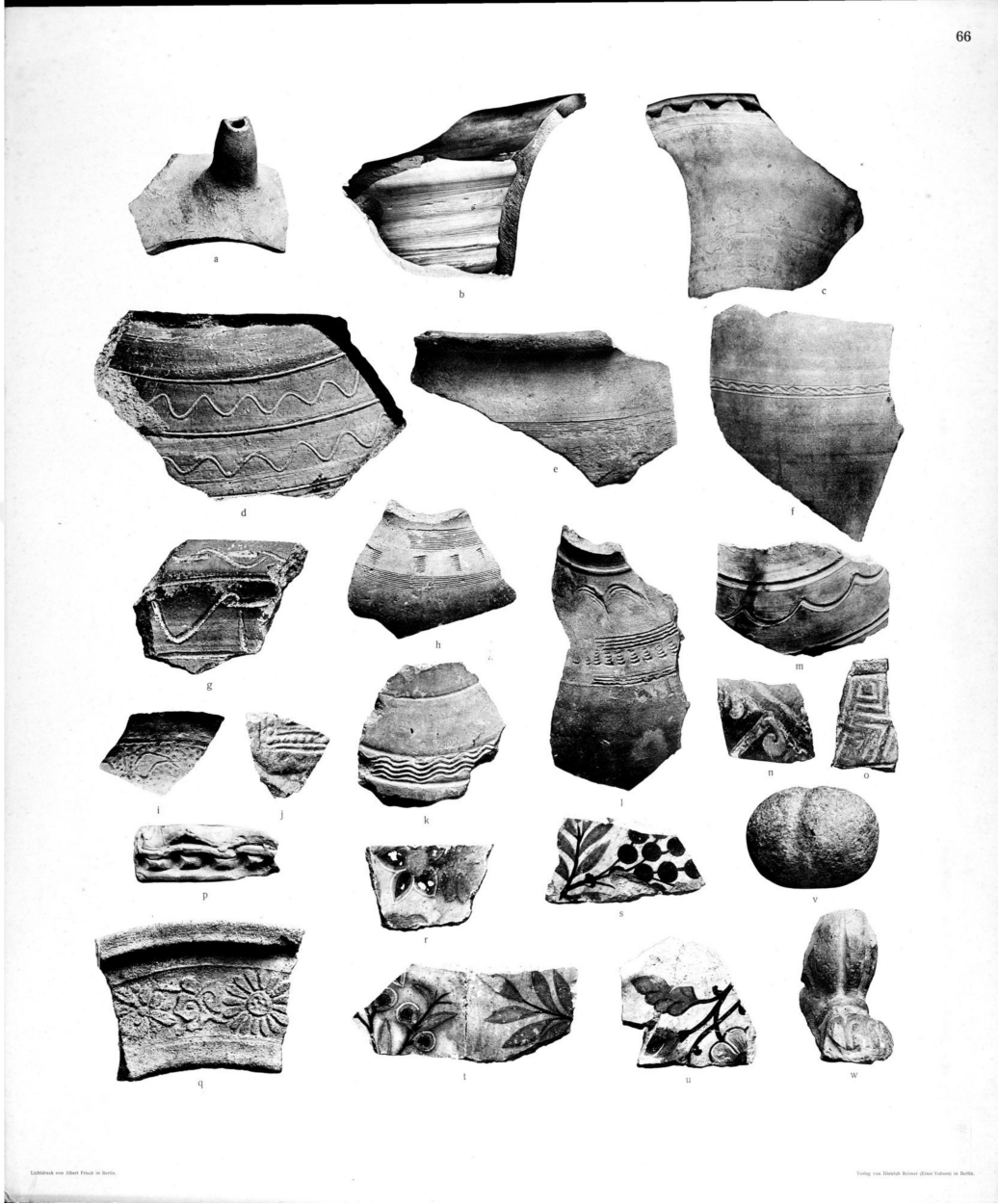
³²⁷ E1,84-87.

³²⁸ WP03, 6.

Şekil 11: Uygurların kullandığı toprak kap kalıntıları³²⁹

³²⁹ A. von Le Coq, Chotscho Facsimile-Wiedergaben Der wichtigeren Funde Der Ersten Königlich Preussischen Expedition Nach Turfan in Ost-Turkistan, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen) Berlin, 1913, Tafel 65.

Şekil 12: Uygurların kullandığı kapların detayları³³⁰

4.5. İçecekler

Ayrıca Uygurlarda alkolü içecekler de üretilip tüketiliyor ve ticarete kullanılıyordu.

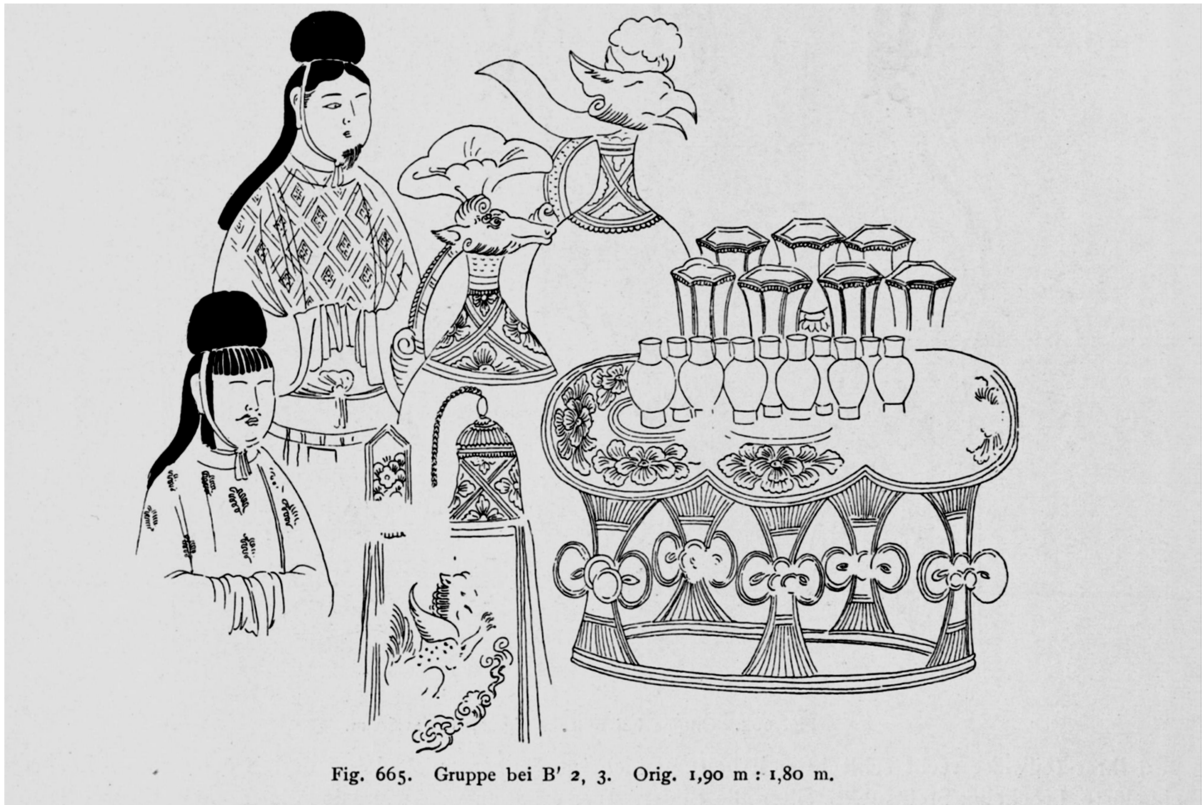
Şarap: *bir küp bor* “bir küp şarap”³³¹.

³³⁰ Le Coq, Chotscho Facsimile-Wiedergaben Der wichtigeren Funde Der Ersten Königlich Preussischen Expedition Nach Turfan in Ost-Turkistan, Tafel 66.

Tatlı şarap, üzüm suyu şarabı: *Küz yanında oduzar tenbin süçüg-ni bir kap birür men* “yeni sonbahar başında otuzar testi tatlı şarabı (ve) bir deri kırba veririm”³³².

toñuz yıl edlemiş-ke altmış tmbin süçüg yak-a-nı köni birir men “domuz yıl (toprağı) işlemek için altmış tembin tatlı şarabı kira bedeli olarak dürüstçe veririm”³³³.

buğday birası: “*esindilig küpte sorma kelürüp ırlaşтуру içüreyin sizlerke dep...*” “Sıcak küpte sorma (buğday birası) getirip şarkı söyleyip size içireyim diye...”³³⁴.

Şekil 13: Budist Uygurların içecek kültürünü yansıtan içecek kapları³³⁵

³³¹ Sa09, 6.

³³² Lo14, 5.

³³³ Mi21, 5-6.

³³⁴ E1, 68-70.

³³⁵ Grünwedel, *Altbuddhistische Kulstäten in Chinesisch-Turkistan*, s.334.

Şekil 14: Uygurların kullandığı çeşitli eşyalar³³⁶

³³⁶ Le Coq, *Chotscho Facsimile-Wiedergaben Der wichtigeren Funde Der Ersten Königlich Preussischen Expedition Nach Turfan in Ost-Turkistan*, Tafel 64.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GİYİM KUŞAM

Eski Uygurların günlük hayatını yansıtan metinlerde giysilerle ilgili bilgilere de ulaşmaktayız. Vasiyetnamelerde, evlatlık ve köle ticareti metinlerinde geçen birçok giysi yer almaktadır. Başka kavimler kopça kullandıkları hâlde, Türkler düğme kullanırlar ve ceketlerini, Çinliler ve Moğolların aksine, sola açarlardı. Soğukta ve sıcak havalarda ayrı ayrı giyilen pelerinler de kullandıkları anlaşılan Türkler; ayaklarına çizme, başlarına börk giyiyorlardı³³⁷.

Ögel, giyim kültürü için önce yaşanan yerdeki malzemelerin bolluğuna, dinî ve günlük hayattaki ihtiyaçlara bakılması gerektiğini söyler³³⁸. Uygurlarda kumaş üzerindeki işlemler üç teknikle yapılıyordu: Dokuma, boyama ve iğne işlemesi³³⁹.

5.1. Kumaşlar

Turfan Uygurları'nda çeşitli kürkler ve kumaşlar imal edilir ve giyimde kullanılırdı. En yaygın kumaşlardan biri de pamuktan imal edilen ve Uygurların *böz* dediği kumaştı. Ünlü seyyah Wang Yande'nin aktardığına göre Koço Uygurları samur kürkü postu, “*bodie*” ve “*xiuwen huarui bu* (çiçek motifleri ile işlenmiş elbise)” imal ederlerdi. Ayrıca İzgi, Uygurların pamuklu kumaşların genel adına “*böz*” dediklerini ve “*bodie*” ifadesinin de bu kumaşların Çince karşılığı olduğunu söylemiştir.

Uygurlar, yün, bez (*böz*) ve ipek (torku) ile diba (barçın) kumaşlar dokuyorlardı. “*Böz*” kumaşlar, tülbente benzer şekilde, şeffaf da olabilmekte idi. Uygurların çiçek motifli (bin dallı) ve sırmalı kumaşları Çin'de şöhret bulmuştu. Kumaşların üstüne, çoğunlukla zincir işi ile insan ve hayvan şekilleri bulunan levhalar da işleniyordu³⁴⁰.

³³⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s.319.

³³⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 5, s.2.

³³⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: 5, s.352.

³⁴⁰ Emel Esin, “Uygur Sanatı”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XXXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1983, s.139.

Tang dönemi Çin kayıtlarında kızıl keçenin Koço'dan; beyaz keçenin ise Gansu'dan Çin başkentine getirildiği kaydedilmiştir³⁴¹.

Uygurlarda bez işlemesi yapan köleler de bulunmaktaydı: *b..ltur atlg tmirçi karabaş toyın-çog-nuñay silig atlg 'ebçi karabaş bözçi bu ikegü bu ikegü beger-ler-iñe ayıtmatın er ebçi bolmış-lar* “B..ltur adlı demirci erkek köle ile Toyınçog'un pamuk dokumacısı (terzi) kadın kölesi bu ikisi sayın beylerine söylemeden karı koca olmuşlar”³⁴².

5.2. Alt ve Üst Giyim

Metinlerde Uygurların kıyafetleri hakkında birçok bilgi yer almaktadır. Eski Türklerin en temel kıyafetleri olan gömlek, pantolon, çizme ve kemerlerin Uygurlar tarafından kullanıldığını hem yazılı hem görsel olarak tespit edebilmekteyiz. Hukuk belgeleri içerisinde yer alan vasiyetname ve evlatlık belgelerinde de Uygur kıyafetlerinden bahsedilmiştir. Bu belgelerde geçen giysiler şunlardır:

çımdan: *bir tür elbise* “*bir esiki töşek bir eski taman çımdanı-nı biz toyın kulı şıla kamtsuin şıla-lar aldımz* “Bir eski döşek, bir eski elbiseyi biz Toyın Kulı Şıla ve Kamtsuin Şilalar aldık”³⁴³.

çekrek: *bu ogul ky-a-ka bir yıl-ta bir üm kökümşek bir kay bir uyug çruk iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk bile birür men* “Bu oğulcağıza birinci yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı ve keçeden çizme ikinci yılında (da) pamuk gömlek üçüncü yılında (bunlarla) birlikte bir kürk veririm”³⁴⁴.

kürk: *bu ogul ky-a-ka bir yıl-ta bir üm kökümşek bir kay bir uyug çruk iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk bile birür men* “Bu oğulcağıza birinci yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı ve keçeden çizme ikinci yılında (da) pamuk gömlek üçüncü yılında (bunlarla) birlikte bir kürk veririm”³⁴⁵.

³⁴¹ Edward Hetzel Schafer, **Semerkand'ın Altın Şeftalileri**, Çeviren: Serkan Acar, Selenge Yayınları, 2020, s. 332-333.

³⁴² **Mi02**, 4-5.

³⁴³ **Mi12**, 4-6.

³⁴⁴ **PIO1**, 9-12.

³⁴⁵ **PIO1**, 9-12.

taman: bir tür elbise. *bir esiki töşek bir eski taman çımdanı-nı biz toyın kulı şıla kamtsuin şıla-lar aldımz* “Bir eski döşek, bir eski elbiseyi biz Toyın Kulı Şıla ve Kamtsuin Şilalar aldık”³⁴⁶.

köküzmek: önlük, ceket. *bu ogul ky-a-ka bir yıl-ta bir üm kökümşek bir kay bir uyug çruk iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk bile birür men* “Bu oğulcağıza birinci yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı ve keçeden çizme ikinci yılında (da) pamuk gömlek üçüncü yılında (bunlarla) birlikte bir kürk veririm”³⁴⁷.

ton: giyecek, elbise

....atlg kıty oylan-ı taştın sın-ka kanlı yolın körgeli barıp bir böz ton tapıp kelmiş “...adlı Çinli adam dış mezarlığa araba yoluna bakarak gidip pamuklu bir elbise bulup gelmiş”³⁴⁸.

ton etük adak baş birmez men “elbise, çizme ayak baş (hiçbir şey) vermem”³⁴⁹.

bu tonug soyup alm soyup almış-ka kulum ölti tip men kıty ky-a çamlasar “Bu elbiseyi çalıp aldığımda kölem öldü diyerek men Kıty Kya’ya iftira etsem”³⁵⁰.

10. yüzyıl Çinli seyyahların yazdıklarına göre Koço’daki kadınlar Çinlilerin Yumao; kendilerinin ise *Su-mu-che* dedikleri şapkalar takmakta ve bu şapkalardan Tang dönemi şair ve yazarlar da söz etmektedir³⁵¹.

üm: pantolon *bu ogul ky-a-ka bir yıl-ta bir üm kökümşek bir kay bir uyug çruk iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk bile birür men* “Bu oğulcağıza birinci yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı ve keçeden çizme ikinci yılında (da) pamuk gömlek üçüncü yılında (bunlarla) birlikte bir kürk veririm”³⁵².

çaruk: çarık *bu ogul ky-a-ka bir yıl-ta bir üm kökümşek bir kay bir uyug çruk iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk bile birür men* “Bu oğulcağıza birinci yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı ve keçeden çizme ikinci yılında (da) pamuk gömlek üçüncü yılında (bunlarla) birlikte bir kürk veririm”³⁵³.

³⁴⁶ Mi12, 4-6.

³⁴⁷ PIO1, 9-12.

³⁴⁸ Mi03, 5-7.

³⁴⁹ PI02, 7.

³⁵⁰ Mi03, 7.

³⁵¹ İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi, s.58.

³⁵² PIO1, 9-12.

³⁵³ PIO1, 9-12.

etük: bir tür çizme. *ton etük adak baş birmez men* “elbise, çizme ayak baş (hiçbir şey) vermem”³⁵⁴.

kay: ayakkabı.

tigin-niñ ken-tin yine kay-a-ka yantut bolmış negü kim yol-ınta sevinç buka munta yok erser “Prensin şehrinden Yine Kaya’ya iade edilmiş her ne kadar Sevinç Buka bunda yok ise”³⁵⁵.

ini tigitler-ke birer altun yastuk “küçük prenslere birer altın yastık”³⁵⁶.

uyuk: keçeden çizme

bu ogul ky-a-ka bir yıl-ta bir üm kökümsək bir kay bir uyuk cruk iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk bile birür men “Bu oğulcağıza birinci yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı ve keçeden çizme ikinci yılında (da) pamuk gömlek üçüncü yılında (bunlarla) birlikte bir kürk veririm”³⁵⁷.

Ayrıca Uygurların *uçuk* denilen bir tür çorap giymektedirler³⁵⁸. Pamuk için batatu diyen Uygurlar bunu tedavi amaçlı da kullanıyorlardı.³⁵⁹ Uygurlar monçuk kelimesini inci veya inci dizisi için kullanıyorlardı ve boyna takılan diğer mücevherler için de küntekü diyorlardı. Ögel, bu gerdanlıkların Budizm için de ayrıca önemli olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Uygur duvar resimlerindeki müzisyenlerin genelde beylere ait başlık ve elbiselerden oluştuğunu görmekteyiz.

³⁵⁴ **PI02**, 7.

³⁵⁵ **WP06**, 4.

³⁵⁶ **Mi01**, 16-17.

³⁵⁷ **PI01**, 9-12.

³⁵⁸ Caferoğlu, **a.g.e.**, s.171.

³⁵⁹ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Cilt: 5, s.361.

Şekil 15: Arkeolojik çalışmalarda bulunan Uyğurlara ait çeşitli eşyalar³⁶⁰

³⁶⁰ Le Coq, Chotscho Facsimile-Wiedergaben Der wichtigeren Funde Der Ersten Königlich Preussischen Expedition Nach Turfan in Ost-Turkistan, Tafel 63.

ALTINCI BÖLÜM

KUTLAMALAR, TÖRENLER VE MÜZİK

Uygurlar, Ötüken'deyken de birçok kutlama ve tören yapmaktaydılar. Bunlardan biri ilkbahar mevsiminde, eski Türk dinine bağlı olduklarında, kağanlarının da katıldığı To-jen Irmağı'nın kıyısında tanrıya kurban sundukları törendi, diğeri de “Örüs sara” denilen ve sürülerin otlatmaya başlandığı mayıs ayında kutlanılan kutlamaydı. Bu törenler göğ ve toprağa kurban sunarak ve eğlenerek, bol yemek ve içkilerle yapılmaktaydı³⁶¹.

Ötüken Uygurları'nın düzenledikleri bu törenleri, Budizm inancı ile birlikte Turfan'daki Eski Uygurlar da kutlamaya devam etmişlerdir. Budizm'den dolayı artık Gök Tanrı yerine Budizm'deki çeşitli tanrılara ve kutsal varlıklara etli veya etsiz çeşitli yemekler ve içecekler sunuluyor ve bereket için dualar ediliyordu. Törenlerin süreleri yine ilk bahara denk gelmekte ve tanrılardan toprağın ve ekinin bereketi için bu tören ve kutlamalar yapılmaktaydı.

Wang Yande, Kuça Uygurlarının 10. yüzyılda Hanshi festivalini, bunun dışında She ve Dongshi festivallerini de kutladıklarını kaydetmiştir.

6.1. Yağı kün (Yeni Gün) Yeni Yıl ve Bereket Kutlamaları

Eski Uygur metinlerinde “yağı kün” ifadesinin “bayram veya tören” anlamına gelen bir kavram mı yoksa kendi başına özel bir töreni veya günü mü ifade ettiği tartışma konusu olmuştur. Bu konuda en güncel çalışmalardan biri Wilkens'e aittir ve Eski Uygurca Maitrisimit metnindeki “yağı kün” ifadesinin bayram veya tören anlamına gelen bir terim olduğuna dair görüşü savunmuştur.

Maitrisimit metni dışındaki din dışı Uygur metinlerinde de “yağı kün” törenlerinin yapıldığına dair bilgiler mevcuttur.

Mainz 354: Sıçan yılının yaz mevsiminin Beşbalık'ta geçirilmesini ve prāvāraṇa'nın poṣatha töreninin Beşbalık'ta yapılmasını emretti. İkinci (ayda) prāvāraṇa bittikten sonra

³⁶¹Özkan İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Yayına Hazırlayanlar: Erkin Ekrem ve Serhat Küçük, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 80.

buyurdu [... gitmeyi] Sekizinci ayda [... buyurdu] [...] içinde bölge içindeki şehrin iç kısmında [...].

Budist Uygurların dua metinlerinde toprağın verimli ve ekinlerin de bereketli olması için tanrılara kurban sunup çeşitli ziyafet ve eğlenceler düzenleniyordu. Tarla sahibinin yaptığı dualara göre tarlada çalışan kızların ve oğlanların tanrıya kurban veya çeşitli etli veya etsiz yiyecekler ile içeceklerin sunulduğunu ve sonrasında hep birlikte ziyafet düzenleneceği kaydedilmiştir.

Çin kaynaklarında da Uygurların kutladıkları çeşitli festival ve kutlamalar yer almaktaydı. İzgi'nin aktardığına göre Çinlilerin Qingming festivalinden birgün önce, üçüncü ayın dokuzuncu gününde soğuk yemek festivali düzenlemekteydiler. Ayrıca devletin düzenlediği dini nitelikteki törenlere kağanlar da katılır ve töreni yönetirdi. Din dışı tören ve kutlamalar ise av törenleri veya toylardı³⁶².

Manihaist Uygurlar, yılda iki farklı oruç tutarlardı. Küçük oruç yani “kiçig baça” dedikleri ve haftalık olarak pazar günü tuttukları oruç dışında; dedikleri yılda bir ay süren bir oruç dönemi daha olurdu. Oruç dönemlerinde inananlar ve rahipler birlikte ilahi okuyup ibadet ederlerdi. Yıllık oruç sonunda Bema töreni kutlanırdı³⁶³.

6.2. Düğün Kutlamaları

Eski Uygurlarda evlilik, düğün töreni ile kutlanırdı. Din dışı metinlere göre evlenmek anlamına gelen “er ebçi” ifadesi geçmekteydi. Oğlan evlendirildiğinde yani gelin alındığında gelinli olmak anlamında kelinle-: *sudbak yme tugmış ogul-ları birle teñ tuğup kelinlep..* “Sudbak ayrıca (onu) kendi öz oğulları ile denk tutup ve evlendirip..”³⁶⁴.

urugı tarıgı yañı kız küdägü üzä konzun (tohumu, darısı gelin ve damadın üzerine konsun)³⁶⁵.

COUL 53: Maniheistlerin düğünü ve çeyiz listesi hakkında yazılmıştır. 6-13. satır arası geçen bu liste için Uygurlar “säp” çeyiz³⁶⁶ ifadesini kullanmışlardır.

³⁶² İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s.80.

³⁶³ Özbay, *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, s.140.

³⁶⁴ Ad03, 24-25-26.

³⁶⁵ Hochz, 15-16.

³⁶⁶ Wilkens, s.598.

Evlilik geleneği olarak – bugün de birçok Türk topluluğunda görülen- başlık parası istenmekteydi: *kalın öçgü üç yastuk birzün* “Ödenecek başlık parası (olarak) üç yastuk versin”³⁶⁷.

6.3. Müzik

Eski Uyurların düzenlediği kutlama ve törenlerin en önemli parçalarından birinin de müzik olduğu tarihi kayıtlarda yer almaktadır. Mevsimlerin değişmesi ve havaların ısınmasını kutlayan eski Uyurlar, kutlamalarda dans edip müzik aletleriyle şarkılar çalıp söylerlerdi.

Turfan Uyurları da dua metninde düğün töreninde çeşitli müzik aletlerinin çalındığını kaydetmişlerdir. Bu aletler şunlardır: çumkuk: bir tür müzik aleti, çınırçak: zil, kışak: telli bir müzik aleti, keman.

Kopuz, Türk müziğinin en önemli aletlerinden biridir. Tarihi kayıtlarda Wang Yande de Koço’ya yaptığı ziyarette Uyurların müziklerinde birçok Gonghou olduğunu kaydeder.

10. yüzyıla ait İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde ³⁶⁸ hem “qopuz”, hem de “qunqayu”(LXX,7; LXIX,7; LXX,3) olarak geçen kopuz, metinde prensin çalmakta usta olduğu ve geçinmek için kopuz çalmak istediği geçmektedir.

Kopuz çalarak hünerini gösteren bu prensin etrafında birçok kişi toplanmış ve ona saygılarını sunmak için çeşitli yiyecek ve içecek getirmişlerdir. Prens de kalabalığın arasındaki dilencileri bu yiyeceklerle doyurmuş ve hepsini mutlu etmişti: “*bir qunqayu tiläp kälürün*” (Bir kopuz isteyip getirin) (LXIX,7); “*tegin qopuzqa ärtinü uz erti*” (Prens kopuzda son derece ustaydı) (LXX,7); “*elgi qopuz ıtızu ağız yırlayu olurdı uluş bodun alqu.. kobradı, yırığ tañlayu esirkäyü ıǵlayu tägrä tolı tururlar erti küniñä tañadıñıǵ tataǵlıǵ aş içkü kälürüp tapınurlar erti taqı ol uluşta näçä yarlıǵ qoltǵuıǵı bar ersär alqu anta qobradı, beş yüz qoltǵuı tegin anta egidti alqu mänilig boltılar...*” (Eli kopuz çalıp, ağız şarkı sözleyip oturdu. Ülke halkının tamamı, oraya koştu; şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı (meydanı) doldurup duruyorlardı. Günlerce, olağanüstü özel ve lezzetli yiyecek ve içecekler getirip, ona saygı gösteriyorlardı. Üstelik o ülkede, nice zavallı ve acınacak dilenci varsa,

³⁶⁷ WP04, 4.

³⁶⁸ James Russell Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası’nda Bulunmuş buddhacılığa ilişkin Uyurca el Yazması*, Çeviren: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2015, s.45-46; sözlük açıklamaları için bakınız aynı çalışma: s.187-189.

hepsi oraya toplandılar. Prens, beş yüz dilenciği orada doyurdu, hepsi mutlu oldu.)(LXXI, 1-LXXI, 4)³⁶⁹

Kopuz Uygur hukuk belgelerinde kişi ismi olarak da geçmektedir: *Kopuzniŋ yer kündini...*³⁷⁰. Bu da bize Uygurların kopuz sözünü günlük hayatta müzik dışında da kullanıklarını göstermektedir.

³⁶⁹ Hamilton, **İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş buddhacılığa ilişkin Uygurca el Yazması**, s.46.

³⁷⁰ Sa09, 13.

SONUÇ

Eski Uygur kültürü; sadece dini metinlere ve görsel verilere dayanmamaktadır. Uygurların nerede ve nasıl yaşadıklarına dair kendilerinin bizzat yazdıkları belgeler bu çalışmada mümkün olduğunca kronolojiye ve konu başlıklarına uygun olarak açıklanmıştır.

Uygurlar şehir kurma ve yeniden inşa etme konusuna önem vermişler ve Ötüken Uygur döneminden itibaren bunu yazılı olarak belgelendirmişlerdir. Bu yazılı belgeler Uygur kağanları tarafından hazırlanmış olduğundan şehirlerin ne kadar önemsendiğini bize göstermektedir.

Vasiyetnameler; Uygurların aileye ve adalete verdikleri önemi de ayrıntılı olarak bize göstermektedir. Aile içi hukukun ve diğer sözleşmelerin tanıklar eşliğinde kaleme alınıp taraflarca onaylanması; Uygurlar'dan önceki Türklerin antlaşma geleneği ile benzerlik göstermektedir.

Uygurların genel olarak Budizm ve Maniheizm'e uygun olarak yaşadıklarına dair genel bir kanı oluşmuş olsa da, Uygurların bu dinlerin yasaklarının tümüne uymadıkları Uygurca metinlerde yer almaktadır. Mesela Budist günah çıkarma belgelerinde birçok hayvanın öldürülüp pazarda satıldığı, köle ticareti yapıldığı Uygurlar tarafından yazılmıştır.

Bereket ve yeni yıl duaları, Uygurların toprağa, suya ve tarıma verdikleri önemi gösteren önemli belgelerdir. Yaklaşık X. yüzyıla ait olduğu düşünülen bu metinler, toplumun önde gelen kişileri tarafından Uygur topluluklarına hitap edilerek okunmuştur. Bu metinlerin Uygurca yazılmış olması bize Uygurların dil bilincini bir kez daha göstermektedir. Nitekim gerek Budizm, gerek Maniheizm gerekse de Nesturi Hristiyan dua metinleri Uygurca yazılmış veya Uygurcaya tercüme edilmiştir.

Uygurlar, yabancı dildeki dini metinleri kendi kültürlerine uygun olan kelimeleri seçerek yahut anlaşılır yeni Türkçe kökenli kelimelerle çeviri yapmışlardır. Bu çeviri işlemleri genelde ibadethanelerde gerçekleşmiştir. Ticaret ve hukuk belgeleri ise Uygurların en önemli kültür ve ticaret yerleri olan Koço ve Lükçün gibi pazarlarda düzenlenmiştir.

Uygurlar, ihtiyaçları olan günlük giyecek ve yiyecek gibi ürünleri üretip ticaretle uğraşmışlar ve sürdürülebilir bir düzen kurmuşlardır. Bu düzen, Moğolları ve diğer komşu ulusları da etkilemiş ve bu yüzden birçok Uygur yazar, öğretmen ve yönetici çeşitli devletlerde üst düzey görevler almışlardır. Geliştirdikleri alfabeyi de bu uluslara aktarmışlardır. Nitekim

Altın Orda Devleti de Uygurlar gibi kağanın verdiği buyruklar için yarlık sözünü kullanmışlardır.

İncelediğimiz belgeleri Eski Türklerle ilgili belgelerle karşılaştırdığımızda Uygurların kendilerine özgü çeşitli ayırt edici özellikler de tespit edilmiştir. Mesela; kırmızı eski Türkler içerisinde yaygınken Uygur metinlerinde tespit edilememiştir. Fakat Uygurların süt ve süt ürünlerini tükettiklerini yazılı olarak görmekteyiz. Nitekim gerek yiyecek maddesi olarak; gerek tedavi amaçlı olsun Türklerle özdeşleşen yoğurdun kullanıldığı da Uygurlar tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu kayıtlar aynı zamanda günümüze ulaşan en eski Türkçe metinlerdir.

Uygurların Budist ve Hristiyan dua metinleri bize yemek yemeye ve toplulukla birlikte yemek yiyip eğlenmeye önem verdiklerini aktarmaktadır. Eski Türklerin toy geleneğinin devamı sayılabilecek olan bu geleneği, aynı zamanlarda aynı toplumdaki farklı dinlere mensup olarak barış içinde gerçekleştirmiş olmaları da ayrı bir kültür göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1989.
- Ayazlı, Özlem: **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.
- Bang, W. ve A. Von Gabain: **Türkische Turfan-Texte I.**, Berlin, 1929.
- _____ : **Türkische Turfan-Texte II.**, Berlin, 1929.
- _____ : **Türkische Turfan-Texte III.**, Berlin, 1930.
- _____ : **Türkische Turfan-Texte IV.**, Berlin, 1930.
- _____ : **Türkische Turfan-Texte V.**, Berlin, 1931.
- Bang, W.; Gabain, A. von; Rachmati, G. R: **Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk**, Berlin, 1934.
- Baykara, Tuncer: “XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Tezi**, İstanbul, 1970.
- _____ : **Türk Kültürü**, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2021.
- Burke, Peter: **Kültür Tarihi**, Çeviren: Mete Tunçay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.
- Clark, L. V.: “Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc)”,

Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975.

Çandarlıoğlu, Gülçin:

“Ötüken Bölgesi’ndeki Büyük Uygur Kağanlığı (744-840)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi**, İstanbul, 1972.

_____:

Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2019.

Caferoğlu, Ahmet:

Eski Uygurca Sözlük, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.

Coq, Albert v. Le,:

Auf Hellas Spuren in Osttürkistan, Leipzig, 1926.

Çoruhlu, Yaşar:

Erken Devir Türk Sanatı, İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Ergin Muharrem:

Orhun Abideleri, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1975.

Esin, Emel:

“Uygur Sanatı”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: XXXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1983, s.131-141.

_____:

Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

_____:

“Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III **Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl**, Ankara, 1971, s.159-182.

_____:

“Orduğ (Başlangıcından Selçuklulara Türk Hakan Şehri)”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:10, 1968.

_____:

İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

Gabain, A. von:

Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift, Berlin, 1954.

_____:

Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Atavaka bearbeitet von Tadeusz Kowalski, Berlin, 1959.

_____:

Das Uigurische Königreich Von Chotscho 850-1250, Akademie-Verlag, Berlin, 1961.

Gabain, A. von ve Werner Winter:

Türkische Turfan-Texte IX, Ein Hymnus an den Vater Mani auf “Tocharisch” B mit alttürkischer Übersetzung, Berlin, 1958.

Grousset, Rene:

Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

Grünwedel, Albert:

Altbuddhistische Kulstätten in Chinesisch-Turkistan, Berlin, 1912.

_____:

Alt-Kutscha archaologische und religionsgeschichtliche Forschungen an Tempera-Gemalden aus Buddhistischen Höhlen der ersten acht Jahrhunderte nach Christi Geburt, Otto Elsner Verlagsgesellschaft M.B.H., Berlin, 1920.

- Güngör, Harun: **Türk Din Etnolojisi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2020.
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun: **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2019.
- Gül, Bülent: “Eski Türk Tarım Terimleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, Ankara, 2004.
- Güzel, Hasan: “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2013.
- Gömeç, Saadettin: **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, 1997.
- Golden, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çeviren Osman Karatay, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002.
- Hamilton, James Russell: **İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası’nda Bulunmuş buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması**, Çeviren: Vedat Köken, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Huntington, Ellsworth: “The Depression of Turfan in Central Asia”, **The Geographical Journal**, 30:3, 1907, s.254-273.
- İzgi, Özkan: **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

_____:

Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları,
Yayına Hazırlayan: Erkin Ekrem ve Serhat
Küçük, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

_____:

Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi
(Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürünü
Araştırma Enstitüsü, No: 72, Seri: III, Sayı: A.
17, Ankara, 1987.

Kafesoğlu, İbrahim:

Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, 16.
Basım, İstanbul, 1997.

_____:

Harezmşahlar Devleti Tarihi, Türk Tarih
Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Kutluk, Ahmet Süleyman:

En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a Kadar
Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar,
Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Kloeber, A. L. ve Kluckhohn, Clyde:

Culture A Critical Review of Concepts And
Definitions, Cambridge, Massachusetts, U.S.A.
Published By The Museum 1952.

Keskin, Berker:

“Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz
Varlığı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal**
Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2020.

Le Coq, Albert von:

Auf Hellas Spuren in Osttürkistan, Leipzig,
1926.

_____:

Chotscho Facsimile-Wiedergaben Der
wichtigeren Funde Der Ersten Königlich
Preussichen Expedition Nach Turfan in Ost-

- Turkistan**, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen)
Berlin, 1913.
- _____ :
Turkische Manihaica Aus Chotscho I-II-III,
Verlag der Akademie der Wissenschaften,
Berlin, 1912, 1919 ve 1922.
- Mahmut, Kaşgarlı:
Divanü lugat-it-Türk, Çeviren: Besim Atalay,
(Birleştirilmiş) Cilt: 1-2, Türk Dil Kurumu, 6.
Baskı, Ankara, 2013.
- Mackerras, Colin:
“Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts
(744 to 840)”, **Central Asiatic Journal**, Vol.
13, No. 3, 1969, s.215-240.
- _____ :
**The Uighur Empire According to The T’ang
Dynastic Histories**, Canberra, 1972.
- Molnár, Ádám ve Zieme, Peter:
“Ein weiterer uigurischer Ernstegen”,
Altorientalische Forschungen, 16:1, 1989,
s.140-152.
- Mert, Osman:
**Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-
Tariat-Şine Us**, Belen Yayıncılık, Ankara,
2009.
- Minorsky, V.:
“Tamim İbn Bahr’ın Uygur Seyahati”, Çeviren:
Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası
Araştırmaları**, Sayı: 116, İstanbul, 1998, s.61-
89.
- Moriyasu, Takao:
**Corpus of the Old Uighur Letters from the
Eastern Silk Road, Berliner Turfan Texte
XLVI**, Brepols Publishers n.v., Turnhout,
Belgium, 2019.

Ögel, Bahaeddin:

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

_____:

Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt 1-9, Kültür Bakanlığı, 4. Baskı, Ankara, 2000.

Özbay, Betül:

Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Özerdim, Muhaddere N.:

“Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri”, **DTCF Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 1-2, 1951, s.105-110.

_____:

“Uygurlar Devrinde Turfan Karahoço Şhrinde Evler”, **DTCF Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 3-4, 1958, s.97-130.

Özyetgin, A. Melek ve Kemaloğlu, İlyas:

Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Özyetgin, A. Melek:

İslam Öncesi Toprak Hukuku, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

_____:

Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

Özlem, Doğan:

Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi, Notos Kitap, 3. Basım, İstanbul, 2019.

Pletcher, Kenneth:

The Geography of China: Sacred and Historic Places, Britannica Educational Publishing, New York, 2011.

Roux, Jean-Paul:

Orta Asya- Tarih ve Uygarlık, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Radloff, Wilhelm:

“Altuigurische Sprachproben aus Turfan”, **Nachrichten über die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 Ausgerüstete Expedition, Heft I**, Haz. D. Klementz, St. Petersburg, Akademii Nauk, 1899, s. 55-83.

Schafer, Edward Hetzel:

Semerikand’ın Altın Şeftalileri, Çeviren: Serkan Acar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Şen, Serkan:

Eski Uygur Türkçesi Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2020.

_____:

“Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü”, **Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Samsun, 2007.

Tekin, Şinasi:

Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Tekin, Talat:

İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Tezcan, Semih:

“Etimoloji Önerileri”, **Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler 26-29 Mayıs 2010**, 2. Cilt, s.819-830.

Tokyürek, Hacer:

“Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları”, **TÜBAR**, XXXIII-/ 2013-Bahar, s.221-281.

Taşagıl, Ahmet:

Uygurlar-840’tan Önce, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020.

_____:

Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Thomsen, Vilhelm:

Çözölmüş Orhon Yazıtları, Çeviren: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Uzunkaya, Uğur:

“Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Uygurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla İlgili Söz Varlığına Dair”, **Türkbilig**, 2014/27, s.41-58.

Williams, Raymond:

Anahtar Sözcükler, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2018.

Weili, Buheliqi:

“Eski Uygurların Yerleşik Yaşam Kültürüyle İlgili Söz Varlığının Tarihî-Karşılaştırmalı İncelemesi”, **Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Programı Doktora Tezi**, İstanbul, 2021.

Weili, Buheliqi ve Melek Özyetgin:

“Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2020/15, s.115-125.

- Wilkens, Jens: **Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe**, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- Vér, Márton: **Old Uyghur Documents Concerning The Postal System of The Mongol Empire, Berliner Turfan Texte XLIII**, Brepols Publishers n.v., Turnhout, Belgium, 2019.
- Yamada, Nobuo: **Sammlung uigurischer Kontrakte**, Yayına Hazırlayanlar: Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera ve Takao Moriyasu, Band 1-3, Osaka, 1993.
- Yıldırım, Kürşat; Koç, M.; Yıldırım, Elvin: **Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Editör: Kürşat Yıldırım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Yıldırım, Kürşat ve Yıldırım Elvin: **Doğu Türkistan Seyahatnamesi Kaybolanların İzinde**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yıldırım, Kürşat: **Çin Kaynaklarına Göre Türkistan Şehirleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- _____ : **Doğu Türkistan Yer Adları**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____ : “Eski Türk Tarihinin Mekânı Üzerine / 1 Şehir”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Nisan/2016, s.22-26.
- _____ : “Wu Gong Seyahatnâmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 217, Ağustos 2015, s.1-19.

- _____ : **Uygur Kağanlığı**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.
- _____ : **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (MÖ III.-MS X. YÜZYIL)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- _____ : “Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:236, 2018.
- _____ : “Uygur Tarihi ve Kültürü'nü Anlamada Coğrafya Bilmenin Önemi”, **Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan**, Editörler: Z. İskifiyeli- M. B. Çelik, Nobel Yayınları, Ankara, 2020.
- _____ : “Moyen Çor”, **Türk Tarihinde Liderler**, Editörler: Okan Yeşilot ve Bihter Gürışık Köksal, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2019, s.125-135.
- Yıldız, Hüseyin: **Maniheizt Uygur Metinlerde Çince Alıntılar**, Fenomen Yayınları, İstanbul, 2020.
- Yunusoğlu, Mağrifet Kemal: **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.
- Zieme, Peter: “Ein uigurischer Erntesege”, **Altorientalische Fotschungen**, 3, 1975, s.109-143.
- _____ : “Ordo Uluş, Solmı and Beşbalık”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Cilt: 62 (3), 2009, s.255-266.

- _____ : “Ordo Uluş, Solmı ve Beşbalık”, Çeviren: Şaban Doğan, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Güz 2012, Cilt: 12, Yıl: 12, Sayı:2, 12:199-214.
- _____ : “Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”, **Altorientalische Forschungen**, 8 (1981), s.237-263.
- _____ : “Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço”, **Altorientalische Forschungen**, 19:2 (1992) s.359-371.
- _____ : Some Data on Uigur Traps”, **Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis** 133, 2016, s. 314-317.
- _____ : Ein Uigurischer Leihkontrakt über Weizen”, **Altorientalische Forschungen**, 7, Akademie-Verlag, 1980, s.273-275.
- _____ : “Uigurische Pachtdokumente”, **Altorientalische Forschungen**, 7, 145-170.
- _____ : “Ein Hochzeitsegen uigurischer Christen”, (Band 14) **Scholia Beitrage zur Turkologie und Zentralasienkunde Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1981.**
- _____ : “Mäangi Bulzun!- Ein Weiterer Neujahrsegen”, **Türk Kültürü Araştırmaları Emel Esin’e Armağan’dan Ayrı Basım**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.

_____:

“Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten”, Akademie-Verlag, Berlin, 1974, s.661-668.

_____:

“Ein Uigurisches Sündenbekenntnis”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Tomus XXII (1), 1969, Berlin, s.107-121.

